

ИДЕЯТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ

Симеон Недков

1. Идеята за опазване и съхраняване за поколенията на българското етнографско наследство през Възраждането.

Идеята за създаване на български етнографски музей възниква още през Възраждането. В годините, когато всички възрожденски дейци изтъкват на първо място своята верска и национална идентичност, се правят и първите стъпки чрез музейни методи да се представи богатата и разнообразна традиционна култура на българите.

Първ сред възрожденските ни дейци, посветили се на изучаването на българския бит, е **Васил Априлов (1789-1847)**. Той работи заедно с редица свои сподвижници за записване на българските народни традиции, обреди, песни, приказки, легенди и за събиране на разнороден етнографски материал. За това той е подтикнат от **Юрий Венелин (1802-1839)** чрез писмото му от 27 септември 1837 г.¹ След като разказва за своето неосъществено според първоначалния замисъл пътуване в България, Венелин чертае пред Априлов една програма за цялостно проучване във всички краища на България на: “1. Народните песни; 2. Разните носии, предимно женски, с техните названия; 3. Разните обреди, съчетани с годишните празници; 4. Разните обреди в различните възрасти на човешкия живот, напр. при раждане, кръщение, бракосъчетание, описание на сватбите с техните вярвания, описание на погребение с неговите вярвания и обреди, описание на задушница; 5. Разни вярвания и суеверия, т. е. вярата във вампири и вещици, в магьосници, в необикновената сила на някои растения или камъни и талисмани.”² Във връзка с това писмо Априлов привлича многобройни съратници от емигрантите в Одеса и Букурещ, както и от българско. Така той се налага като координатор на всички бъл-

гари, взели присърце опазването на историческите ни древности и богатото ни традиционно културно наследство. Ето защо той пише в увода на своята “Денница новоболгарского образования”, че изследването на България в историко-етнографско отношение трябва да се възложи на “природни българи”, които знаят добре езика и нравите и могат да предразположат своите сънародници да им доверят скътани драгоценни старини.³ Сред най-активните радатели на тази идея са Неофит Рилски, Неофит Бозвели, Емануил Васкидович, Райно Попович, д-р Петър Берон, Захари Зограф, А. Кипиловски, Захари Круша, архимандрит Анатолий и мн. др.⁴

В архива на В. Априлов са запазени писма, от които се вижда, че той настойчиво се обръща към всички свои близки и съидейници да изпращат в Одеса народни песни и други материали за българската история, които той предава на Юрий Венелин.

Най-близкият му съратник е Неофит Рилски. Когато той напуска Габрово, в писмото си до него от 27 ноември 1837 г. Априлов пише: “Също така чакаме разните песни, които да не преставате никак да събирате. Изпратете ни, колкото сте събрали.”⁵ В друго писмо от 30 юни 1838 г. Априлов благодари на Н. Рилски “за грижите, които сте положили за народните песни; колкото повече ни изпратите, толкова по-добре.”⁶

В кореспонденцията със сестра си Кера Х. Станчева Априлов отделя голямо внимание на издирването на народни песни от родния му габровски край. Така например в писмото си от 18 август 1839 г. той настоява тя да му изпрати пълния текст от напяванията на ладуване по Коледа. “Соберете ония моми и жени, дето знаят, чи знаят таквизи песни, и ако са бедни, платете им да ги казват сос хорти, да ги пише някой, и колкото по-много соберете, толкова по-добре”⁷.

Разглеждайки цялостната обществена дейност на Васил Априлов, можем с основание да заключим, че той е първият българин, разработил собствена програма за разкриване, съхраняване и популяризиране на историческото ни и етнографско наследство. Тази дейност полага основите на бъдещото музейно дело, възникнало през 50-те години на XIX в. Ето защо може смело да се заяви, че Васил Априлов е основателят на движението за опазване и популяризиране *българското историко-етнографско наследство* и оттам на музей-

ното дело в България, тъй като първостепенна задача на всеки музей е събирането, съхраняването и популяризирането на традиционната духовна и материална култура.

С най-голям принос за изучаване на българския бит през Възраждането е **Георги Стойков Раковски (1821-1867)**.⁸ Той извървява дълъг и ползотворен път, свързан на първо място със самоосъзнаването ни като народ, потомък на славна история. Още като ученик в Куручешме в него се заражда интересът към българската история. В кореспонденцията си с Райно Попович, бивш негов учител, Раковски отбелязва откритите от Венелин и Априлов български старини. По време на неговото четничество в Котелския Балкан през 1854 г. той проучва много манастири и руини, дирейки исторически паметници. В писмото си до Иван С. Иванов Раковски описва своите дирения на стари ръкописи, църковни книги, надписи, летописи и други исторически паметници.⁹ Укривайки се при близките си в Котел, той записва народни песни, легенди и предания. От това време е запазена голяма тетрадка с надпис “Приписки от разни старовременни български ръкописи”.¹⁰

Най-важното дело на Раковски в областта на събирането на етнографски материали, исторически сведения и паметници е отпечатаният през 1859 г. в Одеса “Показалец или ръководство как да се изискват и издирят най-стари чърти нашего бития, языка, народоположения, старого ни правления, славного ни прошедшее и проч.”.¹¹ В своето “ръководство” за събиране на автентичен изворов материал на терена той набляга на издирването на ръкописи, паметници сред руините на царските градове в околностите на Преслав, Търново, Варна, Средец, Охрид и др.

Показалецът на Раковски е една всеобхватна програма за издирване, описване и съхраняване за поколенията на българското наследство, разглеждано в най-широк план.¹² Раковски предвижда в три последователни раздела да представи цялостно начина на живот на “днешни българи”. Най-позната е първата част на Показалеца, излязла от печат през 1859 г. в Одеса. Тя се отнася до **етнографското и фолклорно** изучаване на българските традиции. В нея Раковски предвижда да се покажат обичаите и обредите на българите, свързани с раждане¹³, женитба и погребение, с домашните занаяти и

календарни празници. Специално внимание се отделя на по-специфичните елементи от традиционния бит и култура на българите – баяния, гадания, различни детски игри, гатанки, лечебни, растителни и животински наименования. Раковски държи много на българския фолклор, затова предвижда събирането на различните народни песни – митологически, юнашки, битови и др. Програмата предвижда и разглеждане на историята на селищата, старинни паметници, народни игри, както и въпроси, свързани с традиционната астрономия и метеорология.¹⁴ Прави впечатление, че Раковски с еднаква задълбоченост познава всички горе изредени въпроси, отнасящи се до цялостния традиционен начин на живот на българите. Той е вникнал и в най-дребните детайли на обредността в отделните етнографски региони на България, затова въпросникът е пълен и всеобхватен.

Важно внимание Раковски отделя на българското земеделие. В тази част на Показалеца той представя своите виждания по въпроса за земевладението в България в рамките на Османската империя, за аграрните отношения преди и след ерата на Танзимата (реформите). Виктор Конобеев извежда от тези виждания и систематизираната идеология на Раковски за ролята на селяните в националноосвободителната революция.¹⁵ Раковски обосновава, че българският селянин е собственик, без да разбира върховната собственост на султана над цялата земя. Той изтъква промените, настъпили след приемането на Хатишерифа (1839) и особено на Хатихумаюна през 1856 г., благоприятстващи за стабилизирането на собствеността върху земеделската земя на българите – “В България почти рядко е човек, а най-паче селци, да нямат своя земя”¹⁶.

Пряко свързан с проблема за собствеността на земята е и въпросът за многобройните данъци, плащани от българите. Раковски се спира на всеки един от тях, като разкрива и масовите злоупотреби при тяхното събиране. Наред с тези негативни черти на османското земеделие той посочва и процеса на възникване на чифлиците и промените, до които водят те в пазара на селскостопански стоки и начина на наемане на селяните за работа. По-късно в други свои публикации Раковски критикува чифликчийството, “което преобръща постепенно заселилите се върху чифликчийска земя селяни на роби”¹⁷.

В “Българско орачество” Раковски подробно описва традициите на българите при обработката на земята: видове оран, редуване на сеитбата на различни видове земеделски култури, семена, земеделски оръдия. Подобно е и в раздела за българското градинарство, но тук специално внимание е отделено на т. нар. промишлени култури – розите и розоварството. Подчертани са специфичните качества на българската маслодайна роза, както и успешната търговия с розово масло далеч извън пределите на империята. Лозарството е другият пчеливш поминък в нашите земи. На него Раковски отделя специално внимание, като споделя традиционния опит и нововъведенията за производство на по-големи количества вино за продажба. Скотовъдството е отделено от другите селски поминъци и е представено преди традиционните български занаяти.

На духовната култура е отделено подобаващо внимание. Въпросникът обхваща най-популярните обществени прояви като: съборите, седянка, тлъка. Сватбените обичаи са представени с най-големи подробности и последователност на отделните обреди в цялостния комплекс – менеж, годож и сватба.¹⁸

Материалната култура е представена с основните занаяти – железарство, зидарство и живопис. Поставяйки началото на системно изучаване на “днешните българи”, Раковски се стреми да обхване всички аспекти на живота, труда и празнично-обредната им система. Той показва широки познания във всички споменати области и развива въпросите си до най-дребните детайли.

Във втората част Раковски предвижда да се събират исторически предания за войнугани, помаци, въстания, как да се запазват стари фермани, записки, берати, ръкописи, как да се събират сведения за кърджалии, даалии, за чертули и рабоши, за стари архиви, закони и администрация, за училища, черкви, откриването на данни за знаменити българи.¹⁹

Естествено е от дистанцията на времето да се открият редица несъответствия и погрешни тези на Раковски, особено от историческа гледна точка. Неговият най-ярък принос е в областта на етнографията. Ето защо един от най-авторитетните учени в тази област Христо Вакарелски дава следната оценка: “това слага Раковски по

значение начело в редицата на ония, които са обръщали внимание на народната култура като ченен исторически познавател и национално възпитателен материал”²⁰.

Веднага след отпечатването на Показалеца той е разпространен сред българските възрожденски дейци и среща техните горещи отзиви. Така например Теодор Хрулев пише с радост на Раковски: “Слава и благодарение на скъпите ви трудове, с които откривате темната завеса на българската народност! Живейте, новий Венелине! Нека ви бъде халал българското мляко, което ви е отдоило, нека ви бъде халал живота и таланта...”²¹. Подобно е и писмото на българските ученици от Киев, сред които са Нешо Бончев и Марин Дринов от Панагюрище, Аверкий Петрович от Сопот и др., които му пишат: “Достоуважаемий Ваш плод, називаемий “Показалец” или “Ръководство”, истинна ще зарадва нашата бедна книжнина, дето ся обогатява с една такава първокласическа книга: той не само от съвременните българи ще ся приеме с радост, но и от потомството им. Вярно, че те Вашето имя ще запишат в нашата народна история безсмъртно”²². Така в много кратко време Показалецът става известен на всички родолюбиви българи, имащи желание да запазят всички свидетелства за българската история.

За да се публикуват историческите открития по нашите земи, Раковски започва издаването на списание “Българска старина”.²³ В първия му и за съжаление последен брой той отпечатва над 200 страници фолклорни материали. В историческите си изследвания посветени на Асеновци посочва, че когато се съберат на едно място всички открити до тогава паметници и се открият нови, чак тогава ще може да се напише цялостна история за славния на българите Асенов век.²⁴ Принуден до края на живота си да работи в емиграция, Раковски създава голяма кореспондентска мрежа в родината, чрез която продължава да събира богат исторически и етнографски автентичен материал, голяма част от който публикува, а друг остава в архива му.²⁵ Най-близки негови сътрудници са Цани Гинчев, Д. Душанов, Ст. Вълков от Жеравна, П. Златев от Русе, Христо Ненчев от Болград, Драган Цанков в Цариград и др. За страстта към откривателство говорят самите негови думи, че не може да има по-сладко занимание от издирването на древности от миналото на народа ни.

Сред най-дейните съратници на Г. С. Раковски е **Цани Гинчев (1832-1894)**. Те живеят заедно в Одеса и благодарение на събрания материал за народния бит отпечатват само една малка част от него в “Показалеца”.²⁶ От Ц. Гинчев научаваме за частната музейна сбирка “старинар” на Тодораки Димитракиев от Враца и създателят ѝ, неговия баща Димитраки хаджи Тошев. Проучва старините в Арбанаси, Лясковец, Търново, Оряхово, Силистра и Балчик. Гинчев сътрудничи на Иречек при неговите пътувания по България, като го запознава и с колекцията си от монети и латински надписи.

Петко Рачов Славейков (1827-1895) посвещава целия си живот на издирване, събиране и публикуване историческите български драгоценности, фолклорни и етнографски материали.²⁷ Сам обхожда голяма част от българските земи. Две седмици проучва развалините край Преслав, обикаля по поречието на Искър до Черепишкия манастир и другаде. В резултат на тази си събирателска работа Славейков написва “Землеописан словарь на целокупното българско отечество”, който за съжаление изгаря в Стара Загора заедно с библиотеката, ръкописите, кореспонденцията и малката му музейна сбирка през 1877 г.²⁸

П. Р. Славейков сътрудничи на голяма част от повременния български печат през Възраждането. Самият той е издател на един от най-продължително излизалите вестници с голям тираж – “Марица” (1866 – 1872 г., излизат общо 313 броя, получавани от около 3 600 абонати) и на в-к “Гайда”, в-к “Будилник”, както и на списание “Читалище” заедно с Марко Балабанов, Лазар Йовчев, Тодор Икономов, С. С. Бобчев и Драган Цанков.

Във в-к “Гайда” има рубрика “Нрави и обичаи”, в която Славейков се спира на обичаите, които започват да се забравят, сред тях са “Коладни”, “Ладанки”, “Влачугни”, “Кумичания”, “Джаламаре”²⁹ и др. За да не се заличат от народната памет тези традиционни обичаи, както и да се запази фолклорното ни богатство, той изготвя и публикува във в-к “Гайда” и в-к “Македония” Програма с указания до българските читалища за събиране на фолклорен и исторически материал, описване на паметници и издирване на архивни документи. Така се появява първото ръководство за създаване на музейни сбирки при читалищата още преди Освобождението.

Изключително голямо място на страниците на в-к “Македония” е отделено на проучването на отделните български селища. Общо са описани три каази и 82 селища. Идеята за събиране на този огромен материал принадлежи изцяло на П. Р. Славейков. Той се обръща към “почтените господа-любители на народното просвещение” за активно съдействие при издирването на описания на селища за съставяне на “Географически словарь”.³⁰ За правилната и пълна събирателска работа той публикува Въпросник, съдържащ 17 въпроса относно историята и сегашното състояние на селището. Включени са и въпроси, засягащи просветното и културно развитие, както и традиционните обичаи. Интерес представляват такива въпроси, свързани с училищата, учителите и по каква метода преподават, както и за свещениците, “колко и с какво поведение” са. Веднага след публикуването на Въпросника е отпечатано “Описание на Драмската кааза”. В него съвсем накратко е описан гр. Драма и околните 70 села.³¹

През 1864 г. Славейков публикува във в-к “Гайда” Асеновия надпис при Станимака, както и редица преписи на стари ръкописи и надписи от църкви и манастири. През 1866 г. отпечатва писмото на Васил Априлов от 15 май 1845 г., с което той се обръща към съотечествениците си да пазят историческите ни драгоценности и да ги изваждат на бял свят чрез българските вестници. За това Славейков дава пример, като на страниците на в-к “Македония” публикува дописки за открити старини и надписи. Самият той разработва “Исторически изследвания за славяните и българите”. На страниците на сп. “Читалище” Славейков разглежда русалийските празници, а като сътрудници на сп. “Ден” публикува проучването си за пролетните обичаи. Големите трудности, с които се сблъсква Славейков при обиколките си из България за издирване на исторически паметници, както и на етнографски и фолклорен материал, са най-красноречиво описани от него в писмото му до Г. С. Раковски от 25 юли 1858 г. Там той посочва, че в градовете всичко е потрошено, погърчено и потурчено. Единствено в горите и съсипаните манастири може да се открие нещо ново за историята ни, но затова трябва три години един способен българин да обходи всичката Стара България.

След Освобождението Славейков използва всеки свой държавен пост, за да подкрепя запазването на паметниците на културата и

развитието на археологията. В сп. "Наука" той публикува "Няколко думи за Пловдив", където в три последователни книжки проследява историята и археологическите паметници на Пловдив и областта. Въз основа на сериозни проучвания на тракийското племе беси той отпечатва "Нещо за Бесапара". В Периодично списание на Българското книжовно дружество излиза студия за Арбанаси, както и изследванията му за Преслав, първото училище в Търново, за Трявна и тревненци през Възраждането и др.³²

Любен Каравелов (1837-1879) е сред най-дейните изследователи на българския народен бит и култура.³³ Той е първият наш етнограф, работещ със строги научни критерии. За да разшири събирателската работа в страната, публикува "Ръководство за фолклорни проучвания и съобщения". Още като студент в Московския университет Каравелов издава през 1861 г. първата част от замисления тритомен труд "Паметници на народния бит на българите"³⁴. В революционните вестници, които издава, засяга и издирването на оригинални исторически паметници, които трябва да се съхраняват в специални хранилища, първообрази на музеите, в които научно да се обработват събраните материали. Като има предвид трудните условия в страната, непозволяващи създаването на истински музеи, той призовава българските изследователи да се насочат към ония клонове от историческата наука, които без помощта на музеи могат да проучват живия материал, живите източници и хронографи, т. е. да се събира етнографски материал от народа. Според Каравелов това е едната половина от историята ни. В редица свои трудове той се спира на архитектурните български шедьоври. Едни от най-живописните му описания са посветени на копривщенските къщи. В своята белетристика често се спира на архитектурните достойнства на нашите църкви и манастири. С особена сила го привлича нумизматиката. Издирвайки стари монети, той се натъква и на сведения за съществували по нашите земи стъклени монети.³⁵

Както в останалите европейски страни, така и в Османската империя през XIX век започва събирането на исторически паметници за създаване на Музей на империята. Турските власти предприемат широка кампания, главно чрез правителствените вестници, за събиране на паметници от всички краища на империята, включително и

България. Особен интерес се проявява към стари монети и еничарски костюми. Любен Каравелов от страниците на в-к “Свобода” остро критикува създаването през 1852 г. на Музея на империята и българите, които му сътрудничат.³⁶ Той призовава да се издирват българските, а не османските паметници и те да се изучават задълбочено, като се използват за повдигане на националното ни самочувствие. Каравелов се отнася много отговорно и към документите на Българския революционен комитет (БРЦК), благодарение на което до нас са достигнали една голяма част от тях. За съжаление личният му архив, макар и запазен след Освобождението, е разпокъсан и разпилян главно по политически причини.

Сред нашите възрожденски дейци, посветили се на издирването и запазването на историческите ни паметници, ръкописи, народни песни, приказки, пословици и гатанки, са и братя Миладинови, В. Чолаков, К. Шапкарев, Ил. Блъсков, Ст. Шишков, Ив. Драгнев, Ив. Драгоев, С. Робовски, Ив. Стефчов, Р. Жинзифов, Н. Бончев, П. Тодоров, Г. Петров и мн. др.³⁷

За откриването на много исторически паметници допринасят и многобройните краеведски изследователи, главно местни учители. Те събират народни песни, приказки и легенди. Търсейки чрез тях споменавани местности, те се натъкват на руините на съществували през средновековието крепости и манастири. Така се раждат поредица от землеописания на отделни краища през Възраждането. През 1856 г. Цвятко Недков изпраща в Москва “Описание на Габровската кааза”. Е. Васкидович, Н. Павлович, Д. Начевич, Хр. Филчев, Г. Владикин и др. проучват историята на Свищов. В. Чолаков издава през 1866 г. историко-географско описание на Панагюрище. Д-р Хр. Даскалов изследва средновековната българска столица Велико Търново.

Първи проучвания на Пазарджишкия край прави **Стефан Захариев (1810-1871)**. След като изследва руините на стари крепости, църкви и манастири, той събира огромен фолклорен и етнографски материал, обобщен в “Географско-историко-статистическо описание на Татар Пазарджишката кааза”, издадено през 1870 г. във Виена.³⁸ В него Захариев описва многобройните археологически паметници, както и събрания от него материал. Всичко това той подрежда в мал-

ка музейна сбирка, включваща ръкописи, монети, надписи и др. паметници.

Ст. Шивачев от Бургас е ревностен събирач на старини и изследовател на родния си край. Написаният от него ръкопис “Тракия” остава непубликуван.³⁹ К. Ангелов издава през 1874 г. описание на град Видин. В него той обстойно се спира на Видинската крепост, църквите и манастирите в града и околностите. Неговият съгражданин Я. Ковачев притежава богатата нумизматична сбирка от монети, сечени при българските владетели Ив. Шишман, Светослав, Асен и Иван Асен II. В Разградския край особено активно издирва старини Анани Явашев.⁴⁰ През 1869 г. той участва в археологически разкопки на надгробна могила край Разград. През 1875 г. излиза описанието на с. Бояна. Авторът Цанов подчертава изключително интересната архитектура, стенописи и надписи на местната черква. Първите краеведски изследвания в Родопите се извършват от Ст. Шишков и Хр. Попгеоргиев.⁴¹

Упоритата събирателска работа на плеяда възрожденци през първата половина на XIX век се увенчава с реален успех. На 30 януари 1856 г. при читалището в Свищов се урежда **първият български музей**.⁴² За това свидетелстват и запазените и съхранявани в читалището и до днес документи.⁴³ Подготовката за това важно начинание започва още през 1855 г. След като се пуска подписка за дарения, на 30 януари 1856 г. в дома на Д. Начович се свиква учредително събрание, на което присъстват и Ем. Васкидович, Г. Владикин, Хр. Филчов.⁴⁴ Водени от високи патриотични чувства, учредителите решават да създадат едно “читалище-музеум”, което да бъде “книгохранителница, съставена от разни езици и стари останки и ръкописи”. Според спомените на В. Манчов тази сбирка е трябвало да се превърне в общобългарски музей, в който да се събират от целия Балкански полуостров оцелелите наши народни паметници, пергаменти и стари ръкописи, български монети и др.⁴⁵

За учредяването на първия български музей в-к “Турция” съобщава в 49 брой през 1856 г.⁴⁶ Постъпват и първите дарения: Ем. Васкидович предава стара ръкописна книга; В. Манчов – една литургия на пергамент и няколко ръкописа; подаръци изпращат и “Цариградс-

ки вестник”, Сръбското книжовно дружество, Руското консулство в Русе. През 1859 г. музеят разполага с 30 книги писани върху пергамент, 50 ръкописа върху хартия, няколко стари български монети и други старини.⁴⁷

Особени заслуги за развитието на Свищовския музей има **Николай Павлович (1835-1894)**.⁴⁸ Големите му познания в областта на музейното дело се дължат на запознаването му с музеите на Русия, както и на посещенията в музеите на Мюнхен, Дрезден, Прага и Виена. В сътрудничество с Раковски той издирва стари български монети, десет от които прерисува за публикацията му за Асеновци, излязла през 1860 г. След като се установява да живее в Свищов, Н. Павлович изготвя първата музейна мебел у нас – витрина-шкаф, в която се експонира нумизматичната колекция на Свищовския музей.⁴⁹ Стремещът му за разширяване на събирателската работа го навежда на мисълта, че е необходимо списване и издаване на едно списание “Български паметник”. Според Н. Павлович то трябва да се отпечатва на български и немски, за да могат българите и чужденците да се запознават с историческите ни паметници. Програмата на бъдещото списание е отпечатана във в-к “Право” през 1871 г. Тя е едно практическо ръководство за събиране на исторически, археологически, **етнографски** и художествени паметници. Рисувайки своите прочути исторически картини, талантливият български художник влага всичките си исторически познания както за владетелите и героичното ни минало, така и битови елементи, изразени най-често чрез народните носии.

Първите български светски художници са сред най-активните изследователи на българските старини. **Станислав Доспевски (1827-1877)** проучва Бачковския манастир, предлага български монети на Ермитажа.⁵⁰ По време на следването си в Санкт Петербург той се запознава с богатствата на руските музеи. След завръщането си у нас се отдава на издирване на антични и средновековни паметници. Друг наш възрожденски художник, който се интересува особено много от народния бит и култура, е **Георги Данчов (1846-1908)**, близък съратник на В. Левски и сътрудник на руския консул в Пловдив – Найдено Геров.

С особени заслуги за опазването на нашите старини и популяризиране на богатото ни етнографско и фолклорно наследство е и първият български академичен историк **Марин Дринов (1838-1906)**. В предговора на своето първо голямо историческо изследване “Поглед върху произхождението на българския народ и началото на българската история”, написан в Прага през април 1869 г., той казва: “Всеки народ почита своята старина и ревностно я изучава като едно от най-свещените си достояния”⁵¹

М. Дринов е роден на 20 октомври 1838 г. в Панагюрище.⁵² Учи в местното училище и дори още незавършил става учител поради напускането на Йордан Ненов през 1855 г. Тук той прави и първите си проучвания на *местния фолклор* заедно със своя приятел и бъдещ книжовник **Нешо Бончев (1839-1878)**. За това по-късно той пише: “Във време на учителствването ни в Панагюрище ние с Бончева се взехме да събираме там народни песни. Подбуди ни към това нашият съгражданин Васил Чолаков, който живееше тогава в Русия и ни писа оттам да му изпратим такива песни, защото много трябвали в Москва някому си, който се стягал да обнародва голям сборник от паметници на българските народни умотворения.”⁵³ Едва през 1887 г., когато М. Дринов работи с Миладиновския сборник, открива, че по-голямата част от публикуваните там песни от Панагюрище са издирените от него и Бончев през 1857-58 г.

Съдбата на младият панагюрски учител се променя коренно през 1858 г. В родния му град пристига копривщенецът Найдено Геров (1823-1900), по това време руски вицеконсул в Пловдив. По негово предложение двамата будни младежи са изпратени да учат в Русия на 1 септември 1858 г.⁵⁴ С финансовата помощ на панагюрци те могат да заминат, за да получат по-високо образование. Първоначално се настаняват и учат в Киевската духовна семинария, за времето си един от водещите образователни центрове на южните славяни.

През март 1861 г. той постъпва в Московския университет⁵⁵ и с голяма любов се посвещава на изучаването на историята на славянските народи и на първо място на българския като част от славянството.⁵⁶ За своето следване по-късно М. Дринов отбелязва: “Ще кажа само това, че това бяха и за Бончева, и за мене златните години на нашата младост.”⁵⁷ През пролетта на 1865 г. се дипломира с титлата

“кандидат на историко-филологическите науки”. Пред него се разкрива възможността да започне още по-енергично да изследва родната си история.

В края на декември 1865 г. М. Дринов напуска Русия в качеството си на частен учител в семейството на княгиня Е. А. Голицина. През следващите пет години той има възможност да посети основните европейски културни и просветни центрове: Виена, Варшава, Прага, Париж, Женева, Рим, Неапол.⁵⁸ Там той се запознава с постиженията на съвременната историография, но и издирва в богатите архиви и библиотеки документи, свързани със средновековната българска история.

От 1867 до 1869 г. работи в Прага. Първите му изследвания са посветени на създаването на българската държава, независимата ни църква и патриаршия. За разкриване на най-важните факти от средновековната ни история М. Дринов работи в най-големите европейски библиотеки и архиви. В архивите на Неапол открива търговски договор на Иван Александър с Венеция от 1347 г., писмо на същия български владетел до венецианския дожд Андрей Дандало от 1352 г., но най-важното негово дело е академичното изследване на Манасиевата хроника, която той преписва, а специален копист сменя прекрасните ѝ миниатюри.⁵⁹ Всички свои открития М. Дринов публикува в “Периодическо списание” на Българското книжовно дружество, чийто учредител е той през 1869 г.⁶⁰

През 1869 г. М. Дринов публикува във в-к “Право”, в-к “Македония” и сп. ”Летоструй” – “Писмо до българските читалища”.⁶¹ В него се отправя апел към читалищата да се включат в събирането на *фолклорен и етнографски* материал, ръкописни паметници и др. Най-напред М. Дринов помества “Правила за събиране песните и приказниците”. Там той в шест основни правила разкрива най-основните изисквания за достоверно записване на автентичния фолклор. Във втората част на писмото се посочват “Правила за описание на старите български ръкописи”, включващи къде се е намирал ръкописът, неговото съдържание, материала, на който е написан, датировка, както и дали има приписки, миниатюри и др.

В отговор на това обръщение към редица читалища се създават първообразите на музейни сбирки. Така например учителят В. Ман-

чов подарява на Свищовското читалище няколко ръкописа, в Габровското читалище се създава специално дружество от учители и граждани за издирване и създаване на сбирка от старини.

Създаването на **Българското книжовно дружество** в Браила през 1869 г. се превръща в оня необходим център за ръководство на цялостната дейност по издирване и съхраняване на писмените и веществените паметници на българската история и традиционна култура.⁶² Още в първия Устав на българското книжовно дружество в чл. б е посочено, че една от основните цели на дружеството е постепенно да се направи сбирка от разни български и чужди книги, ръкописи и други подобни знаменитости, които да съставляват старинний кабинет, неотлъчим от библиотеката.⁶³ Тази идея на основателите на Книжовното дружество е горещо приветствана от младият българист **д-р Константин Иречек (1854-1918)**.⁶⁴

Най-активно призовава своите читатели сп. "Читалище" да изпращат всички старини в Българското книжовно дружество в Браила. През 1871 г. постъпват архивът и библиотеката на закритото през 1865 г. Московско българско дружество. Стоян Робовски и Николай Павлович предават писма на Неофит Рилски. Така постепенно се създава архив на Книжовното дружество, пренесен в България след Освобождението, в него се съхраняват писма и документи на Браилската община за времето от 1859-1863 г., ръкописи документи на д-р Петър Берон, Михаил Попович, Сава Филаретов, Васил Друмев, Райко Жинзифов и др.⁶⁵

Важна роля за пропагандиране на събирателската работа на български старини и **етнографски** материали играе и теоретичният орган на Книжовното дружество "Периодическо списание". В неговия първи брой се призовават всички българи да положат усилия за събиране на исторически, фолклорен и друг материал за изучаване на народната ни словесност и история.⁶⁶ В едно писмо от 20 декември 1874 г., съхранено в архива на Книжовното дружество, изрично се посочва, че е положено началото на **български "музеум"**. От различни източници се разбира, че първоначално сбирката разполага освен с посочените архивни документи и с нумизматична колекция, предадена от Иван Кършовски и допълнена с други дарения на монети. Първите природонаучни материали постъпват от дарението на кня-

гиня Елисавета Голицина – морска сбирка и минерали.⁶⁷ Рускинята Карнова поръчва за този български музей да се направят в Рим копия на миниатюри от български ръкописи.⁶⁸

С особени заслуги към движението за опазване на българските старини и събирането им в един музей има **Иван Попкиров Кишелски (1826-1880)**.⁶⁹ През 1856 г. той изготвя “Записка за необходимостта да се учреди при Одеското училищно настоятелство хранилище на южнославянски и други древности и изложба за взаимните отношения между Русия и България”.⁷⁰ Така одеските българи и множеството учащи се там младежи ще имат един център за патриотично възпитание и национална гордост. Издирването на старини и *етнографски* материали от българските земи и експонирането им в Одеса ще допринесе и за подхранването на интереса на руските учени към древната история и богатата народна култура на България. Друг акцент в тази експозиция се предвижда да бъде посветен на руско-българските отношения през вековете – от приемането на християнството и пренасянето на славянската азбука и книжнина от България в Русия до съвременните благотворни отношения през Българското възраждане.

Освен това той има идея в България да се създадат отделни “общества” – археологически, историко-географски и др. Те ще трябва да изследват различните писмени и веществени български паметници. За тази цел Кишелски разработва специална Програма за организирането на тези родолюбиви дружества с основна цел издирване на старини и повдигане на националното съзнание на българите, както и за издигане на международния авторитет. Първоначално трябва да се създадат местни музеи за древности, в които трябва да се съхранят пръснатите “по България и по сичката Европейска Турция безчислено много стари пари, стари книги, каменни или дървени паметници, които ся твърде много за историята ни потребни”⁷¹. Крайният резултат на това родолюбиво дело ще е създаването на общобългарски “Музей на древностите”.⁷² За да се постигне тази цел е необходимо да се работи потайно, подобно на завера, защото гръцките фанариоти и турската власт ще попречат на това чисто българско патриотично дело. Те ще конфискуват българските древности и ще ги отнесат в Цариград.

Събирането на етнографски и фолклорни материали в българските земи е непрекъснат процес през цялото Възраждане. Всички възрожденски дейци с голяма любов и старание се включват по призива на Раковски да издирват, записват и съхраняват за бъдещите поколения на безценното ни духовно и материално традиционно наследство. Така се стига и до първите опити с музейни средства то да бъде представено у нас и в чужбина.

През 1867 г. в Москва е открита първата голяма **българска етнографска изложба**.⁷³ По поръчка на Найден Геров за нея Георги Данчов рисува 40 големи битови рисунки, в които се откроява красотата на българските народни носии. За съжаление от тази първа по рода си изложба в чужбина до нас не е достигнал нито един оригинал. До 1944 г. в Етнографския музей се е пазила само една рисунка на Г. Данчов от Московската изложба – “Хоро”, но и тя е изгоряла по време на бомбардировките.⁷⁴ На откриването на Българската етнографска изложба в Москва присъстват видни слависти като проф. Ф. И. Буслаев и С. М. Соловьев. От България пристига д-р Ив. Богоров, а реч при откриването държи живеещият по това време в Москва Райко Жинзифов. От името на Руското археологическо дружество приветствие към организаторите поднася С. М. Соловьев.

Първата етнографска изложба с автентичен материал е организирана през 1873 г. в Цариград от Благодетелното братство “Просвещение”.⁷⁵ Отдавна се предлага на Цариградското читалище да стане инициатор за събиране на българските старини и уреждането на един общобългарски музей. Още през 1867 г. Т. Кусев от Прилеп призовава читалищните дейци да създадат едно българско “старинарище”, за което изпраща четири старовременни сребърни монети.⁷⁶ По инициатива и на други българи от различни райони на страната започват да постъпват материали, които се съхраняват в Цариградското читалище. Сред тях има носии, женски накити, предмети от ежедневния бит, инструменти, селскостопански инвентар и др. Натрупаните материали, както и ръкоделията на българските жени от над десет града, са в основата на Етнографската изложба, открита на 29 април 1873 г.⁷⁷ Тя има широк отзвук в повременния ни печат по това време и е приветствана от много видни възрожденци. Успехът на изложбата затвърждава убеждението на мнозина, че чрез подобни изложби ще

се повдига националното самочувствие на българите и в крайна сметка ще се стигне до създаването на един Народен музей.⁷⁸

По време на Възраждането възникват и няколко частни колекции на Хаджитошеви от Враца, С. П. Ахтар от Търново, Атанас Дукиади от Сливен, Стефан Захариев от с. Сестримо, Пазарджишко, Георги Бодлев от Охрид и др.⁷⁹ За съжаление тяхната по-нататъшна съдба е неизвестна. Една голяма част от събраните от тях предмети имат етнографски характер.

Началото на музейното дело в България се полага по време на Възраждането, най-плодотворния период в духовния живот на нацията ни. Основна негова опора са читалищата – един типично български културен феномен, който и до ден днешен стои зад местните краеведи и ги подпомага в събирателската и научноизследователската им работа. Читалищата и възникващите музейни сбирки към тях имат една основна задача – утвърждаването на българското национално съзнание. Чрез паметниците от нашето средновековие, чрез ликовете на славните ни царе възрожденските българи, четейки “История славяноболгарская”, добиват онова национално самочувствие, което ги подтиква на борба с фанариотите и поробителите. Не случайно в Цариград – центъра на нашата борба за църковна независимост, започва събирането на исторически паметници и възниква идеята за създаването на Общобългарски музей. Тук се провежда и споменатата Етнографска изложба след създаването на Българската екзархия. Не случайно в Свищов, града с една от най-активните просветна и културна дейност през Възраждането, се открива и първият български музей. Всички видни възрожденски дейци в една или друга степен са ангажирани с издирването, съхраняването и популяризирането на българските старини и етнографски материали, представящи богатството на българската традиционна култура.

2. Идеята за създаване на етнографски музей след Освобождението.

Възобновяването на българската държавност след Руско-турската освободителна война създава благоприятни условия за издирване и съхраняване за бъдещите поколения на етнографското ни богатство. Най-ярка проява в тази насока е провеждането на Пър-

во българско земеделческо-промишлено изложение в Пловдив през 1892 г.⁸⁰ Майстори, занаятчии от всички краища на възродена България представят образци на традиционния бит и занаяти. Участниците в изложението показват своите изделия в три отдела и 26 групи.⁸¹ За да се покаже богатото разнообразие на българските носии, е построен специален “костюмен” павилион. Изложени са грънци, котленски килими, китеници, халища, тъкани възглавници, престилки, торби, кърпи и други домашни изделия. Показани са дървени лъжици, изделия от рог и кост. Майсторите златари от цялата страна участват с накити от злато и сребро.⁸²

Идеята за създаване на етнографски музей възниква година преди организирането на Изложението. Ето защо в уводната статия на в-к “Нашето първо изложение” от 14 декември 1891 г. се посочва: “Сбирката на нашите народни костюми за излагане на предстоящото изложение би трябвало да бъде възможно по-пълна и по-разнообразна и по това съображение, за да послужи както трябва на изложението, а след това на бъдещия етнографически музей”⁸³. Тази прекрасна идея не се реализира и обществеността на Пловдив е лишена от създаването на един богат етнографски музей.

Вторият опит да се създаде етнографски музей в нач. на 90-те год. на XIX в. е направен в Русе.⁸⁴ Той също е свързан с представянето на окръга на Първото българско изложение в Пловдив. По инициатива на тогавашния окръжен управител Никола Обретенов с помощта на директора на Мъжката гимназия, големият български етнограф Димитър Маринов⁸⁵, се издирват и събират типични за района народни носии. Те не само събират по селата на Русенски окръг етнографски материали, достойни за участие в изложението, но и ги заснемат, като фотоснимките са подредени в три луксозни албума. Един от тях е подарен на княза, вторият е за заслужилия многобройни похвали за отличното представяне в Пловдив окръжен управител – Никола Обретенов, и третият е за Русенската постоянна комисия.⁸⁶ Красотата на колекцията и нейният разнообразен характер предизвикват широк интерес по време на изложението. Вместо да се завърне в Русе и да сложи основите на местен етнографски музей, тя е откупена за Народния музей в София.⁸⁷

Най-неочаквано решаваща роля за обособяването на **Народният музей** през 1892 г. като самостоятелен културен институт има проведеното през същата година Първо българско земеделческо-промишлено изложение в Пловдив.⁸⁸ На него всички окръзи в България се представят с отделни павилиони, в които представят най-големите си постижения в областта на занаятчийските производства, традиционни костюми и произведения на изкуството. Изготвен е и специален Павилион за изящни изкуства, който представя съвременните български художници. Министърът на Народното просвещение Георги Живков е силно впечатлен от техните творби и решава да ги откупи и предостави на музея в София. Така с многобройните откупки, които прави Министерството на народното просвещение на Изложението, се създава нов богат музеен фонд. Това е основната предпоставка министър Живков да вземе решение за отделяне на музея от Народната библиотека през 1892 г.

С откупените експонатите от Павилиона за изящни изкуства от Изложението се създава Художествен отдел на Народния музей. Многобройни изделия на традиционните български занаяти и чудесни носии от всички краища на България също са откупени и предадени в етнографския отдел на току-що обособения самостоятелен Народен музей. От стария музей се отделя естествено-историческата сбирка и тя се предава на Софийския университет. Така в Народния музей през 1893 г. се обособяват три основни колекции: старовековна, етнографска и нумизматична.⁸⁹ Етнографската се завежда последователно от Борис Дякович, Георги Баласчев, Йордан Попгеоргиев и Димитър Маринов.⁹⁰

За първи директор на Народния музей е назначен **Вацлав Добруски (1858-1916)**, който заема този пост до 1910 г. Той е завършил класическа филология, а в България е от 1880 г.⁹¹ Първоначално учителствува в Пловдив, след това се премества в София. До назначаването му за директор на Народния музей той извършва проучване на редица антични паметници. Негова е и заслугата за събиране произведения на съвременното българско изкуство. Освен откупените картини и скулптури от Пловдивското изложение през 1892 г. той редовно попълва колекцията на Народния музей от художествените изложби, организирани от Дружеството за поддържане на изкуството в

България, създадено от проф. Иван Шишманов. Под ръководството на Добруски се провеждат и първите системни археологически разкопки в античните градове, издигнати от римляните – Ескус и Никополис ад Иструм.⁹²

При създаването на Народния музей в неговите фондове се числят 343 паметници и художествени произведения, както и 2 357 монети.⁹³

Влизането в сила на първия закон за опазването на старините в България в началото на 1890 г. има важно значение за по-нататъшната работа в тази насока. До тогава все още не са изградени музеите в страната. Археологическите разкопки се водят от ентузиастични, главно учители. Иманярите рушат гробници и други археологически паметници. Фолклорният материал се събира, както и през Възраждането, от училищни и читалищни дейци, липсват все още научни институти, посветили своите проучвания на българската духовна и материална култура. Законът е в сила точно 20 години, време на изграждане на първите културни институти, призвани да опазват, съхраняват и представят богатото българско културно-историческо наследство. Младата българска държава, независимо от икономическите трудности след Съединението, заделя все по-големи средства за културата, а оттам и за откупуване на старини. В края на XIX в. те са: 1889 г. – 70 хил. лв., 1890 г. – 90 хил. лв., 1891 г. – 90 хил. лв., 1892 г. – 120 хил. лв., 1893 г. – 143 хил. лв., 1894 г. – 140 хил. лв.⁹⁴ По-специално през 1894 г. бюджетът на Народната библиотека е 20 460 лв., а на Народния музей – 9 120 лв.⁹⁵

Мощен стимул за издирване, събиране, научна обработка и публикуване на фолклорен и етнографски материал изиграва създаденият през 1889 г. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (СБНУНК).⁹⁶ Негов основател е д-р Иван Шишманов. Като етнограф той още в брой първи на Сборника за народни умотворения публикува програмната статия “Задачите на българската етнография”,⁹⁷ в която разглежда постиженията на българската етнографска наука и посочва големите отговорности пред нея в края на XIX век за преминаването ѝ на научна основа и за по-нататъшните задълбочени изследвания на всички направления на българския материален

и духовен бит и култура. Огромната част от събрания и обнародван в Сборника материал има предимно фолклорен характер. Още с първата статия в Сборника се отправя призив за спасяване на обречените на изчезване старини и етнографски ценности. От четвъртия том нататък започват да се отпечатват черно-бели и цветни репродукции и скици с народни носии, селски къщи и др.

По случай петата годишнина от излизането на СБНУНК проф. Шишманов отбелязва: “Като орган, посветен на всестранното изучаване на земята и народа ни, Сборникът би желал да привлече към себе си все повече работници и върху другите области на народния ни бит и отечествознанието”.⁹⁸ Той посочва изоставане в изследването на материалната култура на нашия народ.

Десетата годишнина от излизането на Сборника за народни умотворения е отбелязана със специална статия по този случай, в която се прави анализ на извършената работа. Отбелязва се, че три четвърти от събрания материал е публикуван, а това са главно – обичаи, обреди, песни, приказки, легенди, гатанки, баяния, поговорки и др. За да се разгърне събирателската работа още на по-широк фронт, е публикувано Окръжно на Министерството на народното просвещение № 9530 от 1 декември 1900 г., с което се нарежда на всички училищни инспектори да поощряват учителите да се включат активно в издирване и записване на материали от областта на фолклора, диалектологията и етнографията. За тази цел са дадени и систематизирани в 8 точки указания към учителите, както и условията за заплащане на труда им.⁹⁹

Цялата дейност по издаването на Сборник за народни умотворения, наука и книжнина е една добра основа за създаването на български етнографски музей.

Правителството подкрепя многобройните инициативи на министър Шишманов за опазване на българското културно наследство. Финансирането на музейната дейност е увеличено многократно. През 1904 г. с 14 760 лв. се увеличават средствата за заплати, в предвид на нарасналия числен състав. За археологически разкопки са отпуснати 20 хил. лв., за етнографската колекция са предвидени 10 хил. лв. Отделно се предвиждат средства за закупуване на специализирана литература. На следващата година за разкопките край с. Гиген, с. Ни-

кюп и средновековните столици – Плиска и Търново, са заделени 28 хил. лв., за етнографския отдел са предвидени 13,5 хил. лв. Решен е и въпросът за финансирането на “Известия на музея” с огромната за времето си субсидия от 30 хил. лв. От 1904 г. редовно се подкрепя финансово и дейността на Българското археологическо дружество с годишна субсидия между 3 и 5 хил. лв. През 1907 г. се отпускат хиляда лева и “Известия на етнографския музей”.¹⁰⁰

По време на управлението на проф. Иван Шишманов в Народния музей започват работа млади и енергични специалисти, получили своето образование в европейски университети.

Според Закона за народното просвещение от 1909 г. в страната функционират два музея: Археологически народен музей и Етнографски народен музей.¹⁰¹ Приемник на Народния музей става Археологическият музей, който продължава да се помещава в Буюк джамия. Сред основните задачи на Археологическия народен музей са: да събира и съхранява археологическите паметници из българските земи, да събира и съхранява всички монети, които са били употребявани на Балканския полуостров и в съседните нему земи, да копира забележителните старини и да събира по-значителните нови художествени произведения на страната, да събира и пази църковните старини на България, да събира или копира всички паметници от странство, които имат каквато и да е връзка с историята, археологията и художеството на българските земи и да се грижи за запазване и поддържане на всички паметници и старини в България, които имат архитектурно-художествено значение.¹⁰²

Нова, европейска страница в българското законодателство, относно опазването на паметниците на културата, се бележи с приемането на Закона за старините през 1911 г.¹⁰³ Негови автори са такива видни наши учени и просветни дейци като Иван Шишманов, Васил Златарски, Андрей Протич и други, получили своето висше образование в най-големите европейски университети. Затова можем да смятаме, че нашето законодателство в тази област е на европейско равнище. Строителите на Нова България в тази област са познавали отделните подобни закони, приети в Русия през 1826 г., в Гърция – 1833 г., в Англия – 1873 г., във Франция – 1887 г. и др.¹⁰⁴

3. Създаване и дейност на Народния етнографски музей в София.

Народният етнографски музей се създава през 1906 г. на базата на етнографския отдел на Народния музей. От 1903 г. негов заведващ е големият български етнограф Димитър Маринов. Министър Шишманов старателно подготвя отделянето на отдела и превръщането му в пълнокръвен, втори по големина държавен музей. За да се запознае с чуждестранния опит, бъдещият директор Д. Маринов е командирован в етнографските музеи в Белград, Дубровник, Сараево, Загреб, Будапеща и Прага.¹⁰⁵ Под неговото ръководство новият музей бързо разширява своята събирателска и научноизследователска работа.

През 1906 г. всички етнографски материали и архивни документи преминават към новосъздадения Народен етнографски музей.¹⁰⁶ Според приетия през 1909 г. Закон за народното просвещение основната цел на Народния етнографски музей е да събира и съхранява етнографски материали от българските земи, да представя чрез модели всички предмети и форми на материалната култура на българския народ, да събира и пази всички документи, които имат връзка с историята на българското възраждане и да събира и копира всички документи от чужбина, които имат отношение към възраждането на българския народ.¹⁰⁷ Затова в Народния етнографски музей се обособяват два отдела: етнографски и исторически. Етнографският отдел комплектува колекция от музейни предмети, свързани с традиционния бит и култура на българите. Историческият отдел е архив на Българското възраждане. В него се събират документи и български печатни материали от Възраждането.¹⁰⁸

През 1907 г. излиза първият том на Известия на Етнографския музей в София. В него Д. Маринов посочва, че музеят ще проучва и обнародва събраните материали от българските земи без оглед на политическите граници – от Тулча до Охрид, от Морава до Чаталджа и от Дунав до Черно море.¹⁰⁹ Самият Д. Маринов е преброял голяма част от страната и то неколкократно. Ето защо той тревожно съобщава, че от началото на ХХ век се наблюдава бърза промяна в традиционните носии, обреди и обичаи.¹¹⁰ Всичко това задължава бъл-

гарските етнографи да документират традиционния бит, празнично обредната система и народния календар, като записват фолклора и събират веществените материали за музейните колекции.¹¹¹

Уредник на етнографския отдел е Ст. Л. Костов.¹¹² При отделянето на музея в неговите фондове вече са събрани над 20 хил. музейни предмета от всички краища на България, включително и от земи, които останали извън пределите ѝ съгласно решенията на Берлинския конгрес.¹¹³ Сред най-интересните експонати са носии от Македония и Добруджа, както и характерни накити и други предмети, свързани с поминъка и занаятите в тези етнографски райони. В 17 отделни колекции се събират веществени материали, свързани с домашните занаяти – чекръци, станове, различни съдове за домашно производство на сапун, свещи, олио; механизми, задвижвани от вода – мелници, бичкиджийни, чаркове; инструменти от различни занаяти и мн. др. Богата е и колекцията, свързана с духовната култура, народната медицина, народната астрономия и т. н.

Уредник на историческия отдел е Антон П. Стоилов, който от 1914 г. е и изпълняващ длъжността директор. До 1907 г. в музея са събрани над 20 хил. документа, свързани с епохата на българското възраждане. А. П. Стоилов се занимава и с фолклорни изследвания. Заедно със Ст. Л. Костов, той събира етнографски материали от районите, в които действа Българската армия по време на Първата световна война като “военизирани етнографи”.¹¹⁴ Към Народния етнографски музей действа Музеен комитет, в който членуват известните български учени: Ст. Романски, А. Иширков, Л. Милетич, П. Чилов, Кр. Миятев, Й. П. Георгиев, Б. Филов и др.¹¹⁵

Народният етнографски музей изпраща и първите свои изложби зад граница. Така например български етнографски предмети са включени в изложбените павилиони на нашата страна на Световните изложения през 1894 г. в Анверс, през 1900 г. в Париж, през 1905 г. в Лиеж и др. През 1912 г. в Прага е организирана етнографска изложба на българската съвместно със столичните женски дружества и Народния етнографски музей. Следват участия в международните етнографски изложби в Берлин, Женева, Лондон, Ню Йорк, Хага, Хелзинки и др.¹¹⁶

4. Създаване и закриване на Етнографския музей в Пловдив.

Твърде превратна е съдбата на Етнографския музей в Пловдив. Той е създаден през 1917 г. с активното участие на Ст. Н. Шишков и Йордан Попгеоргиев като Окръжен музей. В циркулярно писмо № 2119 от 1 декември 1917 г. на Пловдивската окръжна постоянна комисия до всички селища в окръга се известява решението “да се уреди един Окръжен музей, в който да се съберат постепенно всички материали, които характеризират миналото и настоящето на Пловдивски окръг в историческо, икономическо, художествено и битово отношение”.¹¹⁷ Сред основните приоритети на музея са: “да се съберат ония документи, оръжия, вещи и сведения, които се намират в каквато и да е връзка с известното Априлско въстание, но и с всичко друго, даже и най-малкото движение в окръга, било то политическо или духовно.... Тази сбирка ще бъде история не само на окръга, тя ще бъде история и на целия български народ.”¹¹⁸

Основна задача пред музея е събирателската работа и документирането на паметниците. Заедно с фотографа Крум Савов, Стою Шишков обикаля целия окръг и заснемат 1 200 исторически и етнографски обекта.¹¹⁹ През 1928 г. е отпечатан формуляр с 42 въпроса за проучване на традиционния бит и култура в отделните селища на Пловдивски окръг. С помощта на доброволни сътрудници музеят извършва изследвания в 230 села и градове от района.¹²⁰

Ст. Шишков започва да запознава пловдивската общественост с ролята и значението на етнографските музеи в Европа. На страниците на “Пловдивски окръжен вестник” той представя чуждестранните постижения в областта на музейното дело, а оттам прави изводи и за мястото на Пловдивския етнографски музей. Продължава и активната събирателска работа, в резултат на която през 1930 г. във фондовете на музея са събрани народни носии, датирани битови съдове, занаятчийски произведения, традиционен текстил, накити и др.¹²¹ Заснети са стотици битови снимки, документиращи традиционния бит в Пловдивския край. Създадената етнографска колекция има всички необходими достойнства, за да се разгърне в експозиция, но за съжаление средства за това не се намират. Стига се и до крайно

необмисленото решение, за да се направят икономии, музеят да бъде закрит през 1931 г.

На 19 февруари 1931 г. Ст. Шишков изпраща до Пловдивския окръжен съвет и окръжните съветници отворено писмо срещу закриването на музея. В него той посочва значението на музеите като най-мощни фактори, “чрез които се пази връзката между миналото и настоящето на един народ, сближават се и се опознават хората, възпитават се поколенията да обичат и пазят родното и по този изпитан и сигурен път се подготвя бъдещето на съществуването, напредъка и свободата на народа и земята му...”¹²². По нататък той представя успехите на големите европейски музеи и техните експедиции из целия свят. В заключение Ст. Шишков се обръща към съвестта на окръжните съветници: “Когато Вие, господа окръжни съветници, ще вдигнете ръката си за закриване, прехвърляне и унищожаване на собствения си Ваш културен дом-храм-паметник-училище-музей, помислете и бъдете уверени, че нито науката, нито историята, нито Вашите поколения ще Ви простят за това, което в момент на едно лекомислие бихте направили.”¹²³ Независимо от искрения призив на Ст. Шишков за спасяване на Пловдивския етнографски музей окръжният съвет решава той да бъде закрит. Огорчен, той се оттегля и след шест години почива.

След неговата кончина, под натиска на културната общественост в Пловдив, през 1938 г. общината е принудена да закупи къщата на Аргир Куюмджиоглу – един от най-красивите паметници на възрожденската ни архитектура. След ремонт през 1939 г. тя отваря врати като Общинска къща-музей, но в същност изпълнява функциите на етнографски музей.

Новият музей има Правилник, одобрен с протокол № 5 от 26 януари 1939 г. от Общинската засилена управа в Пловдив и нарочно писмо от Министерството на просветата от 28 февруари 1939 г.¹²⁴ Както се вижда от него, музеят е създаден, за да се запази един от архитектурните шедьоври на Българското възраждане. Предвижда се да се създадат следните колекции: етнографска, архивна, графична, старопечатна и художествена. Като цяло вниманието на единственият уредник на къщата-музей е насочено към проучването на Пловдив през Възраждането. До април 1943 г. в музея постъпват над 300 му-

зейни предмета.¹²⁵ На 14 октомври 1943 г. отваря врати за посетители първата експозиция на музея. Тя изцяло е създадена от първия уредник на къщата-музей Христо Казанджиев, писател-драматург. В експозицията преобладават картини, откупувани от общината. Истинска етнографска експозиция през 1943 г. не е създадена, това става едва след Втората световна война.

5. Приносът на поселищните и други краеведски проучвания за етнографското изучаване на България.

Принос към изучаването на етнографското минало на даден край дават и **поселищните проучвания**, които започват да се провеждат от началото на XX век под непосредственото ръководство на редица изтъкнати специалисти, какъвто е професор Анастас Иширков. За да се разгърне краезнанието у нас на научна основа, той публикува през 1906 г. “Упътване за изучаване на селищата в българските земи”.¹²⁶ В него обстойно са застъпени въпроси, свързани с историята на селището, неговото име, населението му, носиите и занятията. В специален раздел са отделени въпросите за старините в селището и неговата околност. Трябва да се отразят всички сведения за наличието на манастир, градище, кале, кула, стари зидове, дялани камъни с и без надписи, както и следи от стар друм, мост и т. н. Необходимо е също така да се проучи районът около селището за следи от сгурия и рудопереработка и ако се открият да се определи докога там е имало производство. Други важни обекти за проучване са могилите, дали има в близост до селището, каква форма имат, как се наричат и дали са били разкопавани някои от тях и какво е намерено. Включени са и въпроси относно гробищата на селището и съседните села, както и за оброчищата и службите извършвани там.

Като цяло Упътването за изучаване на селищата в българските земи е насочено да послужи на местните прогимназиални и гимназиални учители в техните краеведски проучвания. В частта си за старините то е напълно изчерпателно и обхваща почти всички необходими данни за археологическото наследство на дадено селище. В другите още осем раздела са застъпени въпроси, свързани с материалната култура, архитектурата и историята на селището. Така проф. Иширков

дава своя принос в началото на ХХ век да се излезе извън традиционните рамки на фолклористиката и етнографията, които имат доминиращо влияние сред българското учителство и техните публикации в Сборника за народни умотворения. Независимо че проф. Ив. Шишманов неколkokратно апелира за проучване и на материалната култура на българския народ, в Министерството на народното просвещение продължават да постъпват преобладаващо материали, свързани с духовната култура на българина.

За да могат учителите и любителите на старините у нас да провеждат системни проучвания в тази област, Археологическото дружество в София публикува през 1909 г. “Упътване за събиране и пазене на старини”. В него на 83 страници обстойно се разкрива как трябва да се издирват археологическите паметници, по какъв начин да се документират откритията и особено как те да се съхраняват, за да се избегне по-нататъшното им разрушаване. По-обстойно е “Ръководството за разкопки, събиране и запазване на старини и монети”, написано от Р. Попов и Н. А. Мушмов и издадено от Българския археологически институт през 1922 г.¹²⁷

Най-подробното упътване за поселищно и етнографско проучване е на Йордан Захариев. То е публикувано под заглавието “Упътване за антропогеографски изучавания в България” като приложение на сп. “Училищен преглед” кн. 6, 1928 г. В него има два основни раздела: “Селища” и “Етнография”. В първия дял са публикувани въпросите, свързани с административното, етнографското, топографското и климатично положение на селището, както и стопанския му характер – земеделие, скотовъдство, минерални богатства. Проучва се и историята на възникване на селището, произхода на неговите жители, миналото му и запазените старини. Специално внимание е отделено на типа на селището, начина на изграждане на къщите, техния план, дворовете и подредбата на останалите стопански сгради в него и т. н.¹²⁸

Вторият основен раздел е посветен на етнографското проучване на селището. В него са формулирани най-подробни въпроси относно народния говор, носията, традиционната храна. Основно място в този раздел заемат и народните обичаи, свързани с женитбата, сватбата,

раждания, кръщение, погребение, както и вярванията и суеверията. Проучва се и народният календар, забавите и веселбите. Посочено е и как те да се документират с фотографски снимки.¹²⁹

Единственото чисто етнографско упътване за събиране на материали за традиционната духовна и материална култура е на Христо Вакарелски. То излиза от печат през 1931 г. под заглавие “Въпросник-упътване за събиране на етнографски материали. I. Веществена култура.”¹³⁰ Първият раздел на Въпросникът се състои от девет части: I. Придобиване хранителни припаси; II. Запазване суровите материали; III. Приготвяне ястия; IV. Обработване суровите материали; V. Грижи за удобство и сигурност; VI. Пренасяне и съобщения; VII. Музикални инструменти; VIII. Изкуство; IX. Детски играчки. В края на упътването са показани чертежи и скици на жилище, покъщнина, традиционно облекло, земеделски сечива и др.

Четири години по-късно Вакарелски публикува и другите две части на своето упътване, посветени на духовната и обществена култура.¹³¹ Във втория раздел “Духовна култура” са включени: Козмография; География и геология; Годишни времена; Денонощия; Метеорология; Растителен мир; Животинско царство; Човек. История; Демонология; Медицина; Вяра. Теология. Хагиология; Измерване. Пресмятане и ориентация; Стопански занаятия и др. действия и вещи.

В третия раздел “Обществена култура” се разглеждат: Родилни обичаи; Отрастване; Сватбени обичаи; Между женитбата и смъртта; Погребални обичаи; Гостоприемство; Посрещане. Изпращане. Преселване; Народен календар; Продажба, покупка, заемане; Право и Допълнения.

Както се вижда, Хр. Вакарелски разработва най-подробния въпросник за изучаване на традиционната материална и духовна култура. Общо на 135 страници той детайлно разглежда всички аспекти от българския бит.

Дейността на следосвобожденското ни общество в областта на паметниците на културата е посветена преди всичко на опазването им. Новата българска държава създава съвременна нормативна база, на чиято основа се градят институциите, призвани да откриват и съхраняват историческите и културни паметници. Законът за народ-

ното просвещение от 1909 г. и Законът за старините от 1911 г. са европейските еталони, по които българското музейно дело се равнява през този период. Народният музей е методически център, призван да подпомага всички местни музеи в тяхната практическа работа по откриване и съхраняване на паметниците. Недостатъчните средства, заделени от общините, не създават условия за една по-широка музейна мрежа в страната. Независимо от това в повечето градове, а и в някои села, се създават музеи и музейни сбирки.

6. Народният етнографски музей между войните.

Народният етнографски музей приключва в началото на 20-те години един от най-ползотворните етапи от своето съществуване. Извършена е огромна събирателска работа. Музейните колекции са обогатени с уникални музейни предмети, илюстриращи ежедневието и материалната култура на българите във всички земи, населявани от тях.¹³² По време на Първата световна война се комплектуват богати сбирки от районите извън тогавашните държавни граници – главно от Македония, Беломорска Тракия и Добруджа. Фолклорната колекция е разширена значително. Записани са от всички етнографски райони народни песни, приказки, вярвания, пословици и много др. По-бедно са представени обичаите и обредите. Затова през следващите години се обръща внимание на комплексното проучване на дадени райони от страната. Музейната експозиция е засегната от земетресението през 1917 г., но сериозни щети на експонатите не са нанесени.¹³³

Важен момент от развитието на Народния етнографски музей е отделянето от него на отдела Възраждане, който преминава към Народната библиотека. По такъв начин музеят се занимава единствено със събиране, обработване и експониране на етнографски и фолклорни материали. През 1922 г. в музея се съхраняват 10 342 архивни документа, 1 108 фото негатива, 942 старопечатни книги, а в библиотеката – 783 тома.¹³⁴

През 1924 г. е назначен новият директор на музея – Ст. Чилингиров.¹³⁵ Той предприема редица стъпки пред Министерството на народното просвещение за подобряване на материалната база на музея. Предлага се да бъдат закупени модерни уреди за записване на

народни песни и техните мелодии, за да бъдат съхранени в оригиналния им вид за поколенията. За събиране на фолклорен материал се използват главно учители и музикални специалисти. Сред най-активните учени, сътрудничили на музея през този период, са проф. В. Стоин, П. Стефанов, И. Камбуров и др. През 1925 г. В. Стоин основава музикалния архив на музея, в който работи до последните си дни (1938 г.)¹³⁶

За да се разшири дейността относно издирване и съхраняване за бъдещите поколения на образци от материалната и духовната култура на българите през 1925 г., се създава *Българско етнографско общество*. В неговия учредителен комитет влизат изтъкнатите български учени: Ив. Шишманов, М. Арнаудов, А. П. Стоилов, А. Божков, Д. Христов, Т. Денков, Ст. Л. Костов.¹³⁷ То се създава, във времето когато в резултат на урбанизационните процеси и настъпващите промени в българското общество след войните постепенно се изгубва оригиналният облик на българските селища, променя се ежедневието на хората, както и празнично-обредната система. Безвъзвратно изчезват празници и обичаи, характерни за дадени етнографски райони. Променят се народните песни, забравят се стари юнашки песни, появяват се нови, възпяващи героизма на българските войници по време на многобройните войни и т. н. Всички тези динамични изменения трябва да бъдат регистрирани, документирани и запазени за науката. Ето защо създаването на Българското етнографско общество е навременна инициатива на Народния етнографски музей.

Независимо от големите финансови трудности, Народният етнографски музей се развива и утвърждава като единствения централен музей, създаващ богата колекция от веществени паметници, свързани с българската етнография и фолклор. Неговата експозиция е сред най-оригиналните в страната. Благодарение на художника-скулптор Ал. Андреев, в нея са експонирани чудесни носии върху специално изработени манекени. Пресъздадена е селска къща със сватбена гощавка, в която са представени по оригинален начин чрез манекени различните участници в този обичай.

През цялото си междувоенно съществуване Народният етнографски музей чувства остра нужда от кадри. Поради ограничения щат на музея, към него се привличат доброволни сътрудници, главно

учители, които се командироваат в различни краища на страната, за да извършват събирателска работа. Така например през 1928 г. към музикалния отдел са привлечени З. Иванова и Й. Чешмеджиев, които събират народни песни в Македония и Западните Родопи.¹³⁸

Някои от командированите учители се включват и в международните изяви на музея. Така например през 1931 г. П. Стефанов изнася лекция в Чехословакия, посветена на ритмичните особености на българската народна музика. Най-активна в представянето на българските обичаи, народна музика и танци в чужбина е Р. Кацарова. Тя изнася лекции в Лондон, Виена, Белград и др.¹³⁹

Международните научни изяви на сътрудниците на музея утвърждават неговия авторитет зад граница. Д-р Е. Петева участва в Международния конгрес „Народните изкуства в народните празници“, проведен в Брюксел през 1930 г. Тя представя доклад, посветен на събора Св. Илия в Широка лъка, който е съпроводен с богат илюстративен материал от снимки и диапозитиви, дело на фотографа С. Костов, документален филм на оператора А. Темелков и илюстрации от художника Дечко Узунов. Така учените от различни страни стават съпричастни към богатия български фолклор. През 1934 г. Ст. Романски и Хр. Вакарелски вземат участие във Втория международен конгрес на славистите във Варшава – Краков. Особен интерес предизвиква рефератът на Хр. Вакарелски за славянските вярвания. На този конгрес се решава Народният етнографски музей в София да изработи общославянски речник.¹⁴⁰ През 1936 г. в България се провежда Четвъртият конгрес на славянските географи и етнографи.¹⁴¹ На него нашите учени и музейни работници достойно представят българската етнографска школа.

Български етнографски изложби гостуват все по-често в чужбина. През есента на 1922 г. в Сен Албекс край Лондон е уредена българска експозиция, в която са включени мъжки и женски носии, шевици от Габровско, Самоков, Дупница, Кюстендил и Плевен и други музейни предмети.¹⁴² През 1937 г. в Париж се организира Международна изложба на народни танци. Народният етнографски музей участва с четири танцови групи от малки кукли, представящи: ръченица, лазарки, хоро и кукери.¹⁴³ През 1938 г. Българска етнографска изложба гостува в Прага. Тя широко отразява традиционния

бит и празнично-обредната система на българите. Експониран е интериор на жилище от Жеравна, различни обичаи са представени чрез подреждане на сцени от манекени, музикалното и танцово богатство е показано с кукли и записи на народни песни и т. н. Интерес сред посетителите предизвикват веществените паметници и особено демонстрацията на различните видове традиционни техники. Част от изложбата е и малка книжарница, в която се продават издания на музея и други албуми, отразяващи красотите на България и нейния традиционен бит и народна култура. Главен организатор на тази изложба е Е. Петева.¹⁴⁴

В края на 30-те години се оформя окончателно структурата на Народния етнографски музей. През 1936-37 г. към основния етнографски отдел се оформят два подотдела за веществено и народно изкуство, в които се комплектуват колекции – облекло, накити, шевици, покъщнина, селскостопански инвентар, както и предмети, свързани с обичаи, вярвания, народна медицина. Отделно се комплектуват фондовете на музикалния отдел и архив.¹⁴⁵ През 1939 г. се въвежда нова структура на музея. За уредник на отдел “Народен бит и обичаи” е назначен Хр. Вакарелски, а за асистент – В. Венедикова. Отдел “Словесно творчество и народна музика” се завежда от Р. Кацарова-Кукудова. От декември 1944 г. се обособява и единен фолклорно-музикален отдел.¹⁴⁶

Етнографските експедиции в страната зачестяват. През 30-те години особено внимание се отделя на нотирано записване на народни песни – коледни, лазарски, великденски, годежарски, сватбарски и много др. След закупуването на звукозаписна техника се документират и първите шест народни песни.¹⁴⁷ След възвръщането на Добруджа през 1941 г. Народният етнографски музей организира системни научни експедиции в този български край. В годините на Втората световна война научно-експедиционната работа е преустановена. Във фондовете на музея през 1943 г. се съхраняват над 15 хил. етнографски предмета, над 25 хил. записа на народни песни и мелодии и над 10 хил. негатива и фотоснимки.¹⁴⁸

Народният етнографски музей е сред потърпевшите културни институти от разрушителната съюзническа бомбардировка над София на 30 март 1944 г. Най-тежко е засегната експозицията, но фон-

довете са спасени. През декември 1944 г. всички специалисти на музея започват проверка на състоянието на музейния фонд, неговото каталогизиране, както и систематизацията на музейните колекции и архива.

7. Националният етнографски музей през втората половина на XX в. ¹⁴⁹

Настъпващите обществени промени след края на Втората световна война довеждат до съществени изменения и в областта на музейното дело. Като цяло държавата се налага като основен организатор на тази специфична културна дейност. От 1949 г. започва одържавяването на съществуващите в България музеи. До това време съществуват само няколко музея, които се финансират изцяло от държавата, а други, много малка част, получават държавни дотации. Двата народни музея, които имат определящо значение за развитието на музейното дело в страната през първата половина на XX век, преминават към Българската академия на науките. Така от края на 1948 г. се създават Археологическият институт с музей при БАН, в който влизат Народният археологически музей и Българският археологически институт и Етнографският институт с музей при БАН, който се изгражда на основата на Народния етнографски музей.

Като се базират на богатия опит на народните музеи, натрупван през десетилетията от Освобождението до Втората световна война, двата нови само по организационното си институционализиране научни институти и музеи продължават да са водещите музеи в страната. Тяхната събирателска работа се разширява неимоверно много, тъй като от началото на 50-те години БАН започва да широкомащабни комплексни проучвания на отделни региони на страната – Северозападна България, Странджа, Родопите и др. При организирането на тези експедиции в тях се включват специалисти от всички институти на БАН, а след завършването им се издават обемисти сборници, обобщаващи проведените изследвания. При работата на археолози, етнографи и фолклористи на терена те издирват и събират и богат веществен материал, който се предава за обработка в етнографския и археологическия музей на БАН. В резултат на по-големите средства, отпускани от държавата за тази културна дейност,

двата национални музея успяват бързо да натрупат нови ценни паметници в музейните фондове.

Етнографският институт и музей получават нова сграда – част от царския дворец – източното крило, тъй като по време на Втората световна война Народният етнографски музей е унищожен от бомбардировките. Тук се премества част от музейния фонд, оцелял от варварските бомбардировки на 30 март 1944 г. Първите години след войната музейните работници в Народния етнографски музей посвещават на систематизирането на музейните фондове. През 1945-46 г. се изготвят списъци за околиците и селата, от които в музея няма постъпили материали за отдел “Народни музика и танци”.¹⁵⁰ През 1946 г. в Народния театър се провежда демонстрация на народни танци. Главната задача по това време пред музея е подготовката на Славянска изложба. На нейното откриване присъстват съветски етнографи, които заснемат филм за традиционната българска култура. За нов директор на музея е назначен Хр. Вакарелски. Той полага усилия да се запазят добрите традиции на Народния етнографски музей при новите условия и съобразно институционните промени след създаването на Етнографски институт и музей при БАН.

В резултат на широкомащабната събирателска работа, особено през 50-те години, музейният фонд на Етнографския музей се удвоява. При многобройните експедиции на сътрудниците на музея и института из всички краища на страната родолюбиви българки и българи даряват свои свидни вещи, носии от чеизите си и т. н. Благодарение на тази щедрост, особено по селата, Етнографският музей успява да попълни своите фондове с предмети и вещи от всички етнографски области на България.

Създаването на Народния етнографски музей в нач. на ХХ в. е в унисон с европейските тенденции за изграждане на специализирани етнологички музеи започнали в края на ХІХ в. Българският етнографски музей има преимущество да работи с относително жива, традиционна народна култура до края на 40-те години на ХХ в. Три поколения български етнологи, фолклористи, езиковеди, лингвисти, изкуствоведи, художници, музиколози и историци събират, съхраняват и експонират етнокултурното наследство на българите. До

Втората световна война своя принос за развитието на музея дават: Й. Георгиев, д-р М. Панчов, Ст. Л. Костов, А. Стоилов, Г. Баласчев, проф. Л. Милетич, П. Чилов, С. Чилингиоров, д-р Е. Петева, проф. Кр. Миятев, Хр. Вакарелски и др. В резултат на огромната музеоложка работа постепенно от различните отдели на музея се отделят и създават нови културни институти като: Български исторически архив – приемник на архива на Възраждането, преминал в Народната библиотека в началото на 20-те години, картини със сюжети от народния бит се предават в Националната художествена галерия, по-късно се обособяват и научните институти по етнография (1949), по музика (1951), по фолклор (1972).

През различните исторически периоди музеят е под егидата на Министерството на народното просвещение (до 1946 г.), на Министерството по информатика и култура (1946-1949) и на Българската академия на науките като част от Етнографски институт и музей (от 1949 г.).

Чрез многобройни изложби в чужбина музеят разкрива традиционния бит и култура на българите – Анверес (1894), Париж (1900), Сент Луи (1904), Лиеж (1905), Берлин (1914), Женева (1914), Лондон (1922, 1928, 1968, 1989-1991), Варшава (1923), Ню Йорк (1923), Прага (1923, 1938, 1968), Хага (1930), Рим (1931), Хелзинки (1937), Франкфурт на Майн (1942), а в периода 1951-1952 г. музеят гостува във всички бивши социалистически страни, включително и в Китай. Етнографски изложби, посветени на традиционната култура и изкуство на българите, съпроводени с лекции, разкриващи тяхната самобитност, се посрещат с голям интерес в Австрия, Гърция, Франция, Канада, САЩ, Япония, Австралия, Сирия и страните от Латинска Америка. Най-многобройни международни прояви музеят има през периода 1970-1987 г. Те са свързани с подготовката на честването на 1 300-годишнината на Българската държава.

Националният етнографски музей е национален етнологски и етномузеоложки център с международно признание. Той се изгражда през последния век с усилията на своя колектив и в тясно сътрудничество с преподавателите от Софийския университет “Св. Климент Охридски” и учените от БАН. Научните резултати се публикуват на

страниците на Известия на Народния етнографски музей, излизащи от 1907 до 1975 г. През 1975 г. започва да излиза четири пъти годишно сп. "Българска етнография", сега етнология.

Националният етнографски музей разполага с огромен музеен фонд, състоящ се от следните колекции:

"*Българско народно облекло*" – най-богатият музеен фонд, съхраняващ оригинални комплекти костюми и отделни образци от традиционните дрехи, както и свързаните с тяхното изработване високохудожествени шевици, тъкани и метални накити, представляващи уникални културни паметници. Те са най-пълноценен източник за разкриване на етническото единство и многообразие на традиционната българска култура. Музейните експонати са от XIX – началото на XX в., но отделни образци са свързани с българското средновековие. Колекцията от костюми обхваща цялата историко-етническа територия на българския етнос: двупрестилчена, сукманена, саяна и еднопрестилчена женска, белодрешна и чернодрешна мъжка носия, комплекти от детски традиционни костюми.

"*Тъкани, шевици и кенета*" – едно неоспоримо богатство на домашната текстилна индустрия от XIX до средата на XX в. Най-многобройни са малките по размери текстилни произведения: престилки, пояси, пешкири, възглавници, торби, детски пелени, колани и др. Многобройни са и едрите тъкани – черги, козяци, китеници, рогозки, килими и др. Сред най-интересните образци са произведенията на везбарското изкуство – шевици върху различни тъкани, дребни плетива – кенета и др.

"*Медникарство*" – тук са включени изделията от кована мед. Те обхващат медникарския занаят от почти всички градски центрове от XVII до XX в., голяма част от медните съдове са с датирани надписи. Музеят разполага и с богата сбирка от оловно-калаени съдове.

"*Ковано желязо и занаяти*" – желязообработващите занаяти имат вековни традиции по българските земи. В музейните фондове са събрани образци на ковашки изделия и инструментариум от различни видове ковашки работилници.

"*Златарство*" – богатата колекция, предимно от женски накити – обеци, надушни висулки, прочелници, филигранни игли за коса,

тежки момински и невестенски косичници, урбуси, пафти, гerdани и много др.

“*Пастирска дърворезба*” – една от най-богатите колекции. В нея са включени: – лъжици, лъжичници, овчарски чаши, просфори (печати за хляб), хурки, хомоти, геги, столчета, свещници, лешникотрошачки и др. от XIX-XX в. Тук са включени и пастирски музикални инструменти – кавали, свирки, двоянки, гъдулки, гайди. Към тази колекция се отнасят и предмети, изработени от кост и рог – барутници, костени амулети, плочки за украса на овчарски кожени торби (вулии) и дисаги, дръжки на ножове, саби, пишови, кремъклии пушки и др. Богатата сбирка от различни видове пушки, саби, ножове и др. е обособена в отделна колекция “*Оръжия*”.

“*Българска народна дърворезба и архитектура*” – пресъздава елементи от интериора и фасадите на българските възрожденски къщи – домашни иконостаси, долапи, врати, колони, парапети, капаци на прозорци, ракли, елементи от тавани и др.

“*Керамика*” – една от най-разнообразните колекции, обхващаща всички видове гърнчарски изделия от цялата територия на българските земи. Наред с традиционните битови съдове тук са запазени и особени глинени изделия – сватбени крондири (съдове за вино), плоски съдове за ракия (за носене в пояс), ръкатки (за носене на храна на полето) и много др.

“*Земеделие и животновъдство*” – обхваща традиционните поминъци на българите. В разнообразната колекция са представени различните сечива и земеделски инструменти, свързани със сезонните селскостопански дейности за посев, отглеждане и прибиране на реколтата. Многобройни са и музейните предмети, представящи животновъдството в българските земи.

“*Обреден реквизит*” – в тази колекция са събрани многобройни предмети, които имат важна роля в празнично-обредната система на българите, както и в някои лечебни практики и магии. Всеки предмет се изработва за определен обред и е свързан само с него. Така чрез него се материализират идеи, чувства, настроения, заклинания и др. Фондът включва: сурвакници, кукерски маски, златни амулети и вотиви, мартеници, обредни хябове, писани великденски яйца и много др.

В музея има и други колекции: “Изобразително изкуство”, “Чуждестранно изкуство”, “Църковна утвар” и др., в които са включени многобройни музейни предмети, събирани през стогодишната му история.

Експозиционната работа на Националния етнографски музей е много разнообразна. Малката експозиционна площ не дава възможност музеят да разполага с постоянна експозиция. Ето защо богатствата на музейните фондове се разкриват чрез създаването на тематични експозиции и изложби, някои от които гостуват в страната и чужбина. Ето една част от изложбите, организирани през 90-те години на XX век:

“100 години Народен етнографски музей” – в нея се показват едни от най-ценните експонати на музея, събирани през последния един век. В резултат на умелия подбор на атрактивни и уникални предмети, някои от които се експонират за първи път, се пресъздава традиционният бит и култура на българите. Преработен и съкратен вариант на юбилейната изложба е експониран през 1994 г. под надслов *“Из съкровищницата на Народния етнографски музей”*.

“Грънчарство и медникарство – паралели и развитие” – пресъздава производствения процес – обработване на глината и метала (представят се основните занаятчийски инструменти), основни форми на произвежданите съдове, групи съдове с еднакво предназначение, както и украсата им – различна, в зависимост от материала, от който се изработват. Интересното в тази изложба е съпоставянето на традиционните форми на съдовете със съвременните.

“Български сватбени носии” е посветена на 125-годишнината на БАН. В изложбата са включени едни от най-красивите и пищни сватбени облекла от музейните фондове. Обособени са основните ритуали, свързани със сватбената процесия, посрещане на булката от свекървата, първата брачна нощ, водене на булката за вода и др. Накрая са експонирани пет украси за глава на булки от различни етнографски области на България. За по-пълна информация на посетителите се издават пътеводители за изложбата на български, английски и френски език.

“Магия за любов” – тематична изложба, свързваща в едно добрите магии за здраве и щастие и голямата магия на любовта. Чрез 15

красиви носии и многоброен обреден реквизит се пресъздават първите любовни трепети на седянката, на чешмата, по Коледа и Лазаровден, сгодената мома, сватбеното шествие на младоженци, близки и сватбари. Изложбата гостува с голям успех в дома “Витгенщайн” във Виена.

“Разсеченият двор (делник и празник на българите от Западните покрайнини)” – една недокосвана тема за несправедливите клаузи на Ньойския договор, довел до разделянето на редица села по западната ни граница. Освен карти и снимки на разделени села в изложбата е включен автентичен етнографски материал, показващ недвусмислено българския етнически характер на засегнатото население. Пресъздадени са темите: задругата – основна форма на семеен и стопански живот в Западна България, делник и празник в бита на населението.

“Светът на българката” – една от най-успешните изложби, експонирана в музея от май до октомври 1995 г. Тя е посветена на българската жена, която векове наред създава хармония в обществото и е негова опора и двигател. Основните теми в изложбата са: “Майка и дъщеря”, “Сътворено с любов и за любов”, “Кръговратът на живота”, “Между видимия и невидимия свят”, “От традицията към модерните времена (от средата на XIX в. до 20-те години на XX в.)”, “Съвременната българка”. Веднага към нея се проявява интерес от чуждестранните специалисти, изложбата е поканена да гостува в Япония за 6 месеца.

“Цигани от старо време” и “Български сватбени носии” са изложби, експонирани в различни градове на страната. Последователно се разработват “Надежда за добруване”, както и изложба, посветена на 100 годишнината от рождението на бележития български етнограф Христо Вакарелски.

Разнообразната експозиционна дейност на музея е съпроводена с издаването на съпровождащи изложбите скромни печатни материали. Все още не е отпечатан пълен каталог на 50-хилядния музеен фонд. С помощта на дарение от кралство Испания започва издаването на поредица албуми. Първият от тях е албумът “Обредно изкуство – из съкровищницата на Националния етнографски музей”. В него са представени десетки предмети, свързани с магико-религиозните

вярвания и представи на българския народ – обредни хлябове, писани великденски яйца, различни видове амулети, малки икони, кръстчета, вотиви и др.

8. Създаване и развитие на Етнографския музей в Пловдив през втората половина на XX век.

През 1948-49 г. в Пловдив се извършват редица административни промени, включително и в областта на културните институти. Създава се Етнографски музей, който се изгражда на базата на съществуващата от 1938 г. Общинска къща-музей.¹⁵¹ За първи уредник на новия музей е назначен бившият учител по география в Учителския институт Стефан Странски.

Според приетия Правилник на Етнографския музей в него се създават два главни отдела: етнографски и исторически. Водещият отдел разбира се е етнографският. Той комплектува следните колекции: 1) облекло, накити и тъкани; 2) жилище; 3) стопанство; 4) словесен фолклор; 5) музикален фолклор; 6) битова архитектура; 7) народно изкуство.¹⁵² Историческият отдел съхранява материали и документи, свързани с борбите за политическо и икономическо освобождение.

През април 1949 г. уредникът Ст. Странски изпраща отворено писмо до всички читалищни дейци, учители, духовници, общественици и други представители на интелигенцията за подкрепа при издирването и съхраняването на етнографски и исторически свидетелства в музея. Приложен е подробен списък на предметите, които трябва да попълнят музейните колекции.¹⁵³

Първата публична изява на Етнографския музей в Пловдив е откриването на етнографска изложба по време на есенния Международен панаир през 1949 г. През 1952 г. с методическата помощ на Етнографския институт при БАН започва създаването на постоянната експозиция. Лично директорът на Националния етнографски музей Хр. Вакарелски взема участие при изготвянето на експозицията. Заедно с него работи и художникът на Софийския етнографски музей Руси Ганчев.¹⁵⁴

Постепенно в Етнографския музей в Пловдив започват работа млади специалисти – Славка Ломева, Недялко Немски, Иван Койнаков, Иван Пощов и Надежда Добрева. В резултат на тяхната упорита

работа музеят се превръща в един от най-посещаваните културни институти в града. През 1954 г. пред колектива на Етнографския музей е поставена несвойствената задача да изгради музей на националноосвободителните борби и социалистическото строителство.¹⁵⁵ Новият музей е създаден през 1956 г. за сметка на кадровия потенциал на етнографския музей. В него остават на работа само двама души. Така с ограничения щат и намалялата субсидия музеят не може да се развива.

След 1959 г. Етнографският музей в Пловдив преминава на подчинение и издръжка към Градския народен съвет. За директор е назначен Иван Станев и новите уредници Тодор Тотев, Елена Колева и Любомир Петров.¹⁵⁶ Започва разработването на тематико-експозиционен план на нова експозиция. Той е одобрен от Министерството на просветата и културата. Така на практика се реализира една модерна за времето си постоянна експозиция. Чрез нея се разкрива възрожденската и следосвободенска епоха в Пловдив. Чрез атрактивни експонати се представят различните страни на народното изкуство. Успоредно с изграждането на новата експозиция се извършва и основна реставрация на музейната сграда – едно от върховете постижения на възрожденската ни архитектура.

През юни 1962 г. новата експозиция на Етнографския музей в Пловдив е тържествено открита.¹⁵⁷ Тя представя богатството на материалната и духовната култура на Пловдив и региона през Възраждането и следосвободенската епоха. В експозицията са включени атрактивни възстановки на воденица, грънчарска работилница и домашна обстановка. Разнообразната вътрешна архитектура на сградата предоставя чудесна възможност за експониране на интериор от градския бит на Пловдив през Възраждането – стая на богат търговец, имащ контакти с европейски партньори. По-голямата част от експонатите са разположени в естествената им среда. Така е представена Копривщенска стая и родопски домашен кът.

На първия етаж от експозицията са разкрити всички стопански дейности от района. В селскостопанската част са представени земеделските сечива, като се започне от дървеното рало, мотиките, косите и се стигне до диканята. С богат снимков материал са показани различните земеделски дейности – оран, копан, жътва, вършитба.

Специални експозиционни комплекси представят лозарството, винарството, оризарството, тютюнопроизводството, зеленчукопроизводството и други селскостопански дейности. Животновъдството е показано чрез овчарския бит – красиво изработени предмети от овчарска дърворезба, пълен комплект мандраджийски инструменти за преработка на мляко. Розоварството е представено с казан за гулово масло, охладител и всички останали необходими съдове при добиването на розовото масло.¹⁵⁸

Голямо място в експозицията заемат отделните занаяти, които през Възраждането достигат 52 в Пловдивския край. С най-голяма икономическа мощ се открояват абаджийството и гайтанджийството, ето защо техните представители са сред най-активните борци за църковна и национална свобода. Двата занаята заемат подобаващо място в експозиция. В останалата част на този експозиционен комплекс са представени железарството, медникарството, златарството, грънчарството.¹⁵⁹

В специален експозиционен комплекс са представени традиционните тъкани и носии. Богатството на женските носии е разкрито с разнообразни костюми, престилки, кърпи, ризи и накити. Пъстрите багри на тъканите греят от копривщенските кенета, родопските шевици, халища, китеници, черги, губери, килими и др.¹⁶⁰

Духовната култура е представена главно с традиционните музикални инструменти снимки на народни хора и веселия. Сред експонатите са много кавали, родопски гайди, гъдулки, тамбури и др. Градският бит е илюстриран с вносните европейски музикални инструменти – хармониум (на Найдено Геров), латерна и грамофон.¹⁶¹

Последният експозиционен комплекс представя богатата традиционна пловдивска архитектура. С многобройни снимки, макети и скици са показани най-големите архитектурни шедеври в Стария Пловдив от епохата на Възраждането.

Сред най-интересните експонати са тези, които имат датировка и марката на майстора, създал съответния уникат. Така например сред богатата колекция от медни съдове 63 са с надпис “Руфет Бахчовански от Каршияка”. Те носят и съответните годни на производство от 1866 до 1870 г.¹⁶² Най-старият килим в колекцията от тъкани е от 1850 г. Той има централна композиция, изобразяваща дървото на жи-

вота, а надписът е “Петър Моравенъ 1850”. Други два килима също са датирани съответно – 1865 и 1879 г.

Богатството на постоянната експозиция на Етнографския музей в Пловдив гарантира нейното продължително съществуване. С някои дребни промени тя продължава да съществува и до ден днешен.

Продължава активната събирателска работа и през 60-те години на ХХ в. в музея постъпват над 2000 нови музейни предмети. Откупена е златарската работилница на Васил Ибришимов с всички инструменти. От с. Долнослав, Пловдивско постъпва пълният инвентар на коларската работилница на Никола Андонов. Музеят притежава и оригинална медникарска работилница от Пловдив.¹⁶³ Общият брой на музейните единици в началото на 70-те години на ХХ в. надхвърля 17 000.¹⁶⁴

Етнографският музей в Пловдив е най-големият музей извън столицата, представящ богатството на традиционната материална и духовна култура на Пловдивския край. Разположен в уникален паметник на българската архитектура от епохата на Възраждането, той и до ден днешен впечатлява и българските, и чуждестранните музейни посетители.

9. Етнографските музеи и етнографските отдели на окръжните исторически музеи през втората половина на ХХ век.

Етнографското наследство на България през втората половина на ХХ в. се съхранява в 11 самостоятелни етнографски музеи и етнографските отдели на историческите музеи в страната.¹⁶⁵ Наред с Националния етнографски музей към БАН в страната се създават Музеят на народните художествени занаяти в Троян, Музеят на резбарското и зографско изкуство в Трявна, Архитектурно-етнографският комплекс “Етър” край Габрово и многобройните Архитектурно-исторически резервати.

Одържавяването на някои градски музеи допринася за тяхното стабилизиране като културни институти в провинцията. Редовната държавна издръжка, на която те се базират, им дава възможност за системна събирателска работа, обработка на фондовете и създаването на нови експозиции. По такъв начин започва постепенно от нача-

лото на 50-те години да се изгражда музейната мрежа в страната. Пълното оформяне на музейната мрежа се извършва едва след създаването на Окръжните исторически музеи (ОИМ) след въвеждането на новото административно-териториално деление на страната в края на 50-те години. Във всеки един ОИМ се образува етнографски отдел. Много често за негова експозиция се използва реставрирана къща, представляваща традиционната архитектура в дадения район. В някои градове се създават реставрирани архитектурни ядра от Възраждането – Вароша в Ловеч и Благоевград, цели чаршии – Търново, Добрич и др.

Липсата на университетска специалност по музеология налага провеждането на различни квалификационни курсове за музейните специалисти в страната и в частност на етнографите. През ноември-декември 1965 г. в Етнографския институт с музей при БАН се организира курс по музейно дело за етнографи от историческите и етнографските музеи.¹⁶⁶ Лекциите се изнасят от най-добрите специалисти на Етнографския институт – проф. Христо Гандев, ст. н. с. Васил Маринов, ст. н. с. Иван Коев, ст. н. с. Мария Велева, ст. н. с. Стефана Стойкова, ст. н. с. Петър Петров и др.¹⁶⁷ Семинар на тема “Народните обичаи” се провежда през октомври 1969 г. в Габрово. В него вземат участие етнографи от музеи в цялата страна.¹⁶⁸

Създаването на етнографски експозиции в окръжните исторически музеи налага развитието на теоретичните постановки за този род експозиционни комплекси. През октомври 1970 г. в Смолян се провежда национално съвещание за обсъждане съдържанието на етнографските експозиции. Основният доклад е подготвен от специално създадена работна група, в която вземат участие ст. н. с. Мария Велева от етнографския институт с музей при БАН, н. с. Елена Колева от Етнографския музей в Пловдив и Сава Костов, главен специалист в отдел “Музеи” при Комитета за култура.¹⁶⁹ На базата на създадените вече етнографски експозиции комисията прави анализ на тяхното съдържание, отчита постиженията и отбелязва недостатъците. В резултат на активни дискусии се достига до единно решение за бъдещето развитие на етнографските експозиции в историческите музеи в страната.

Плодотворната музейна дейност на етнографските отдели на окръжните исторически музеи и специализираните етнографски музеи се съчетава с многобройни прояви и в областта на научноизследователската работа. Първата национална научна конференция на етнографите от музеите в България се провежда през ноември 1973 г. в Пловдив.¹⁷⁰ Тя има важно значение и за понататъшната научноизследователска работа в етнографските отдели на музеите, защото се създава Координационна комисия. В нея взизат: Веселин Хаджиниколов – председател, Стоян Генчев и Делчо Тодоров от Етнографския институт при БАН, Иваницка Георгиева от Българското историческо дружество, Сава Костов от отдел “Музеи” при Комитета за култура, Елена Колева – Етнографски музей Пловдив, Нико Заеков – ОИМ Търговище и Иван Желязков – директор на Етнографския музей в Елхово.¹⁷¹

През следващите години се провеждат пет конференции, на които се разискват проблемите на етнографските експозиции, на българската народна култура и други теми.¹⁷² През май 1975 г. в Хасково се провежда втората национална конференция по етнография на тема “Традиция и иновация”. Три години по-късно конференцията е посветена на 100-годишнината от Руско-турската освободителна война. Темата е “Освобождението на България и етнонационалното развитие на българския народ”. През 1980 г. в Благоевград се разисква на тема: “Българката народна култура през вековете”. В конференцията вземат участие над 200 етнографи от цялата страна. Провежда се и кръгла маса на музеоложка тематика – “Етнографските музеи и музейната система в страната”. Основният доклад на кръглата маса се изнася от директора на Етнографския музей при БАН Пенко Пунтев.¹⁷³

Етническото единство и местното разнообразие на българската народна култура се разискват на конференцията в Габрово през октомври 1983 г. Етнографското музейно дело е темата на следващата конференция, проведена в Ловеч през 1986 г.¹⁷⁴ Провеждането на редовни научни конференции по етнография стимулират научноизследователската работа на музейните уредници от етнографските отдели в страната. Една част от тях се включват в научните групи на

музеите, а отделни уредници защитават и дисертации с етнографска тематика.

Голяма част от етнографските изследвания на музейните специалисти са публикувани в научния печат. В края на 80-те години на XX в. Музеят на народните художествени занаяти в Троян поставя началото на издавания сборник “Културно-историческото наследство на Троянския край”.¹⁷⁵ Повечето статии етнографите от музеите в страната публикуват в известията на своите музеи, сп. Етнография и сп. Музеи и паметници на културата.

10. Архитектурно-историческите резервати в България – възникване и развитие като “живи” етнографски музеи.

Специфичните исторически и обществено-икономически условия, в които се развива България, водят до запазване на много архитектурни комплекси в градовете и дори на цели селища с облика им от XVIII-XIX век. Бързите промени след Освобождението водят до западането на традиционни занаяти, имащи за пазар на своите изделия огромната Османска империя. В тесните граници на Княжество България и Източна Румелия те не могат повече да реализират своята продукция. Така постепенно започват да западат градовете, които са гръбнакът на нашето икономическо и културно възрождение. Точно тези градове в последствие се превръщат в архитектурно-исторически резервати, запазващи изцяло духа на отминалата възрожденска епоха. В тях архитектурните паметници са запазени *in situ* и след реставриране се превръщат в интересни етнографски музейни обекти. Възстановяването на традиционните търговски и занаятчийски дейности в тях ги прави много атрактивни за местните и чуждестранните посетители.

Като цяло в България се реставрират и консервират предимно архитектурни ядра на градове и много малко села, но в тях преобладават отново занаятчийски и търговски дейности. Такъв е примерът със село Боженци, Габровско. В България няма типичен музей на открито от типа “скансен”, т. е. с пренесени в паркова музейна среда селски къщи и стопански сгради от XVII-XIX век. Независимо от “бума” в изграждането на музеи на открито през 70-те години в централноевропейските страни, с които България поддържа по това

време тесни политически, икономически и културни контакти, у нас тази “мода” не оказва влияние.

България разполага с огромно архитектурно наследство, което е опазено благодарение на усилията на музейните специалисти и архитекти след Освобождението. Богатите традиции в тази насока се доразвиват от съвременните специалисти, главно от Националния институт за паметниците на културата (НИПК). За регламентирането на цялостната дейност по опазване, съхраняване, реставриране, консервиране и експониране на паметниците се създава и съответна нормативна база, част от която вече беше разгледана.

Обособяването на архитектурно-историческите резервати в България е дълъг процес, в който имат своя принос архитекти, историци и музейни работници. От началото на 50-те години в България започват по-мощни реставрационни работи в основните центрове на Възраждането. Стремещът е да се спасят от разруха такива уникални архитектурни паметници, даващи реална представа за строителния народен гений, който е успял, макар и в робски условия, чрез средствата на архитектурата да покаже своя идеал за свобода и творческа реализация. За това говорят ненадминатите архитектурни ансамбли в Стария Пловдив, Копривщица, Жеравна, Мелник, Арбанси и много други възрожденски селища.

Цялостно реставриране на сградния фонд на едно селище у нас започва в с. Боженци, Габровско. Изборът му за предприемане на такава мащабна работа в областта на консервирането и реставрирането се дължи основно на специфичното му историческо развитие, създавало условия за съхраняване на възрожденския му облик до средата на XX век. Масовата миграция на жителите му в съседния индустриален център Габрово след Освобождението, когато традиционната търговия и занаятите в Боженци замират, довежда до прекъсване на историческото развитие на селището. Точно това прекъсване е спомогнало за съхраняването на възрожденския архитектурен облик на Боженци. Изработеният през 1935 г. архитектурно-градоустройствен план въобще не е бил прилаган, благодарение на което е запазен цялостният архитектурен и градоустройствен ансамбъл на едно българско селище от епохата на Възраждането. В малко наши градове и села са запазени отделни улици или чаршии с архитектура от XIX

век, а в Боженци е съхранена непокътната възрожденската атмосфера и прекрасни архитектурни образци от XVIII-XIX век.

Грижете за недвижимите паметници в страната в края на 50-те години се поверяват на създадения за тази цел през 1957 г. Институт за паметниците на културата, по-късно известен като Национален институт за паметниците на културата (НИПК). Според неговия Правилник НИПК издирва, изучава, опазва и популяризира недвижимите паметници на културата.¹⁷⁶ През август 1960 г. с постановление на МС се утвърждава Правилник за използване и опазване на недвижимите паметници на културата и историческите места.¹⁷⁷ Така се открива една широка възможност чрез големи държавни инвестиции да бъдат съхранени за поколенията безценните архитектурни паметници от нашето Възраждане, както и техният вътрешен интериор и всички запазени исторически и етнографски музейни предмети от тази епоха, свързани с живота и делото на нашите възрожденци.

Първият държавен нормативен акт за съхраняване на архитектурните паметници от Възраждането е приет още през 1952 г. за Копривщица. От самото начало нормативните документи за обявяването на архитектурни резервати се изготвят за всеки отделен случай и няма Национална програма за превръщането на тези селища в музеи. По-голямата част от тези документи са актове и постановления на Министерския съвет, някои от които дори не са обнародвани.¹⁷⁸ От приведените документи става ясно, че най-активно са предприети мерки за опазване на възрожденското архитектурно наследство в Арбанаси, Стария Пловдив и Несебър в средата на 50-те години. Вторият етап на по-активна работа в тази насока започва в началото на 60-те години.

Архитектурният комплекс или селище, обявени за Архитектурно-исторически резерват, са носители на цялостния дух на дадена историческа епоха, най-често на нашето Възраждане. Чрез архитектурните форми и ансамбли съвременните посетители могат да почувстват стремежа на възрожденския майстор към извисяване на творческия дух, независимо че той твори в условията на чуждо господство. Забележителните архитектурни паметници от нашето Възраждане като къщата на Куюмджиоглу в Стария Пловдив, Парлапановата къща в Боженци, Ослековата къща в Копривщица, многобройните

архитектурни шедьоври на майстор Кольо Фичето, църквите и манастирите, строени през тази епоха, са сред най-високите постижения на творческия дух на българина в цялото му историческо развитие.

От началото на 60-те г. на XX в. последователно се извършва реставрирането на цели селища и отделни архитектурни комплекси в Копривщица, Панагюрище, Жеравна, Котел, Мелник, Арбанаси, Велико Търново, Несебър, Созопол, Стария Пловдив, Вароша в Ловеч и на много други места. През 70-те и 80-те години там са направени успешни опити да се оживят тези реставрирани резервати, да им се вдъхне нов живот, като се провеждат периодично различни културни мероприятия. Достатъчно е да споменем ежегодните празници “Аполония” в Созопол, традиционните фолклорни фестивали в Копривщица и много други подобни прояви във всеки отделен резерват. Разбира се най-многобройни са провежданите фолклорни празници.

Създаването на такива забележителни архитектурни резервати като Копривщица, Панагюрище, Боженци, Жеравна и много други, е тясно свързано не само с архитектурните паметници, но и с къщите-музеи на забележителни исторически личности и творци. Не можем да си представим Копривщица без родните къщи на Любен Каравелов и Георги Бенковски, Жеравна без родната къща на Йордан Йовков или стара Трявна без дома на Петко Рачов Славейков и т. н. Къщата-музей е носител не само на архитектурата на дадена епоха. Чрез своя интериор тя ни прави съпричастни към начина на живот на дадения исторически герой или творец. Дребните вещи, които обикновено са незабележими в огромните музейни витрини в обикновения исторически или краеведски музей, тук имат свой специфичен живот и разкриват по неподправен начин духа на епохата и интимността на подредбата в дадения дом.

Архитектурно-историческите резервати са сред най-посещаваните музейни обекти в България. Те са еднакво интересни за българския и чуждестранния посетител. В тях той може да почувства съхранената възрожденска атмосфера, да се потопи в красотата на традиционното българско изкуство. Многобройните занаятчийски работилници пренасят съвременния посетител в технологиите на миналото и във вълшебството на ръчно изработените прекрасни накити, съдове и тъкани. Оживяването на многобройните музейни

обекти е пътят към превръщането на архитектурно-историческите резервати в музеи на открито.

11. Създаване и развитие на първия български музей на открито “Етър” край Габрово.

Идеята за създаване на музея “Етър” възниква сред местни краеведи в началото на 60-те години. Според първоначалния замисъл в околностите на Габрово трябва да се изгради музей с действащи обекти, показващи използването на водната енергия в някои занаятчийски и други дейности, характерни за района през Възраждането. През 1961 г. Лазар Донков прави предложение пред Окръжния народен съвет (ОНС) за създаване на такъв музей. След обсъждане и консултации в Окръжния исторически музей и с други компетентни органи се стига до решение на ОНС-Габрово от 23 април 1963 г. за изграждане на Етнографски парк-музей.¹⁷⁹

Под ръководството на Лазар Донков¹⁸⁰ бригада от 7 строители започва работа на избрания терен в долното течение на р. Сивек, приток на р. Янтра, над с. Етъра по посока на Габровския (Соколски) манастир.¹⁸¹ Мястото е много подходящо за изграждане на парк-музей, тъй като природата тук не е засегната от урбанизационните процеси. Стръмните скатове на Балкана се издигат внушително над тясната долина, а дъбовите и буковите гори, които обгръщат поречието, създават незабравимо чувство за непосредствен контакт с природата.

На това място още през XVIII век се прекарва вада за подаване на вода към различни съоръжения, задвижвани с водна енергия. Доскоро тук са били все още в действие Партеневата тепавица, Бойченската воденица и валявица. Те са ремонтирани и реставрирани така, че отново започват да работят. От местността Маторски дол край с. Ябълка е пренесен струг за изработване на гаванки, а от местността Гарванов камък – точило, задвижвано от вода. Един от най-разпространените занаяти през Възраждането в Габрово и околността е чаркчийството, ето защо е било задължително пренасянето на гайтанджийска работилница в музея. От местността Тепавиците е демонти-

рана и пренесена гайтанджийска одая от XIX век. До нея край вадата е възстановена Долапкин्या воденица от с. Делиджеци.¹⁸²

Най-старият занаят, благодарение на който Габрово се прочува из цялата тогавашна Османска империя, е ковашкият. Не случайно чуждестранните посетители на Габрово през XVIII и XIX век говорят за него като за една голяма работилница. Ф. Каниц смята, че ако богът на огъня търси своя земна резиденция, то тук ѝ е мястото, защото габровските ковачи от ранни зори разгарят огньовете и искри от тях и горещото желязо летят на всички страни.¹⁸³ Ковашката работилница в музея е пренесена от с. Нова махала – най-големия ножарски център през Възраждането в района. В това село е произведено и огнестрелно оръжие до забраната му след Гръцката завера, а по време на Априлското въстание се изковават саби за въстаниците от четата на Хр. Патрев, сражавали се в Тревненско.

С тези няколко действащи експоната музеят се подготвя за откриване. На 7 септември 1964 г. Етнографският парк-музей “Етър” е открит официално. Статутът на новия музей, който е международно признат като единствен музей на открито в България, нормативно не е уреден.¹⁸⁴ От 1 януари 1966 г. Етъра е самостоятелен музей с директор Л. Донков. Издадена е единствено Заповед – 1760 от 8 септември 1967 г. на Министерството на горите и горската промишленост, с която прилежащият на музея горски район се обявява за резерват. Липсва утвърден правилник и статут на музея, дори и наименованието му не е регламентирано. Първоначално се нарича Етнографски парк-музей, а по-късно – Архитектурно-етнографски комплекс (АЕК) – ”Етър”. Едва през 1997 г. с решение на Общинския съвет в Габрово той е преименуван на “Етнографски музей на открито “Етър””.¹⁸⁵

При първоначалното изграждане на музея се прилагат два основни метода, разработени от музеологията и приети от ИКОМ. Реставриране на съществуващи музейни обекти *in situ*, каквито са тепавицата, воденицата-караджейка и валявицата до нея. Вторият метод, разгледан по-горе при изграждането на Скансен, е демонтирането и пренасянето на съответния музеен паметник в парковата среда и неговото монтиране при спазване на всички изисквания на Закона за паметниците на културата относно неговата автентичност. Така са пренесени и експонирани точилото, гайтанджийската рабо-

тилниа, стругът за гаванки, воденицата-долапкиня, а през 1965 и 1966 г. – бичкиджийницата и струг за гаванки.

От 1967 г. започва приложението на третия метод – реконструирането. Замисля се върху левия бряг на р. Сивек да се изгради градска чаршия от XVIII-XIX век. Къщите с търговски дюкяни и занаятчийски работилници, разположени към улицата, да бъдат реконструкции на съществували и съществуващи в Габрово и околността най-добри архитектурни образци от Възраждането. В началото на чаршията е най-красивата по своето външно оформление – Саковата къща. Тя е била собственост на Петър Сака от Габрово и е строена през 1850 г. Внушителната ѝ южна фасада е приятно раздвижена на втория етаж чрез осемте си големи прозорци, разграничени от изписаните колони между тях на светлосин фон. На първия етаж е разположен голям търговски дюкян, в който сега се продават произведения на занаятчийските работилници и сувенири. За прекрасния изглед към Саковата къща допринася и уредената по габровски пред нея цветна градинка. В дъното ѝ лее ледени струи пренесена стара чешма с бронзов чучур и белоснежнo калайдисана кипча за пиене на вода, наоколо тъмнозелени чимшири контрастират с алените мушката, гергини, пожари и чарчауши, все традиционно използвани от габровките градински цветя.¹⁸⁶

В следващата къща е разположена хлебарницата. Тук туристите могат да забравят диетите и да опитат вкусните симити, които не се произвеждат на друго място, а се предлагат и с “габровска луканка” – шарена сол.

В първата къща край реката е калпакчийската работилница, а на втория етаж е разположен домашен тъкачен стан, на който се демонстрира изтъкаване на традиционни пъстри черги. Тази къща е от с. Батошево.

По продължението на чаршията от двете страни на улицата са разположени отделните занаятчийски работилници, в които сръчни майстори изработват пред очите на любопитните посетители интересни, а понякога и невиджани занаятчийски произведения. Например в мутафчийската работилница, където по-рано са се тъчели козинови чулове и дисаги, сега се изработват пътеки и стъпки. В съседната папукчийска работилница майсторите шият на ръка чехли и

други леки и меки папуци-домашни обувки и островърхи цървули. Папукчийската и мутафчийската работилница се намират в къща-близък от с. Лесичарка. Отсреща е интересната хлопкарска работилница. В нея се изработват само хлопки чрез изчукване. Тук са показани от малките пиринчени звънчета до тежките и звучни чанове. До входа на работилницата е експонирана витрина с десетки звънци, хлопки и чанове, които мамят любопитните туристи да чуят ясните им гласове.

Едно от най-привлекателните места в музея е Мотковото кафене, строено в Габрово през 1860 г. То е по средата на чаршията и лете под сенчестия му чардак се спират уморените гости, да си сръбнат шекерлия и каймаклия турско кафе, а на любителите на ориенталските деликатеси бялото сладко се поднася с ледена вода. Сладкарската работилница в приземния етаж произвежда почти всички възрожденски лакомства, като се започне от захарните петлета и се стигне до “Цариградско на клечка”-захаросана ябълка.

В съседство е издигната къщата на бакърджията Трифон Кънев, строена през 1870 г. Във възстановката на бакърджийската работилница се изработват всички познати ни бакърени съдове: джезвета за греяна ракия и кафе, сахани, които греят като слънца след калайдисването, бакъри с различни размери – от бели менчета до различни менци и “арании”-бакъри с голяма вместимост. При поръчка може да се произведат и казани за варене на сливовица, а също и огромни тави за пестил. Естествено, че най-произвеждани са различните размери кафеничета и чашки за такива сервиси, тъй като посетителите ги купуват и като сувенири, и за ежедневна употреба.

Най-привлекателна за всички туристки е куюмджийската работилница. Тя се намира в къщата на златаря Максим Косев, строена през 1860 г. В нея изкусните майстори – златари изработват прекрасни традиционни накити – пръстени, гривни, огърлици. Основният материал е сребро. Чрез филигранна техника се създават най-прекрасните местни бижута. Леят се и широко разпространените в района през Възраждането ябълковидни гривни и различни по размери и украса пафти. В специална витрина е експониран традиционният женски накит от времето на Втората българска държава, запазен в района до края на XIX век – сокай.¹⁸⁷ Богатата украса на този накит

се състои от широка сребърна диадема и висящи отстрани сребърни висулки, често изработвани от монети.¹⁸⁸ Според някои изследователи разпространението на този накит в Габровско и особено носенето му от божанкалийки до края на миналия век доказва далечната им връзка със старопрестолния град Велико Търново и болярския произход на основателката на селото, Баба Божана.¹⁸⁹

Едни от най-незабравимите спомени за музея остават от грънчарската работилница. Тя е експонирана във възстановената къща на грънчаря Колю Драголов, строена през 1874 г. в Габрово. Тук под умелите ръце на грънчарката Клара (Виолета Керемидчиева) и нейните синове, глината се превръща в стройни стомни, писани чинии, паници, бърдучета за вода, шулец за вино и т. н. Габровската керамика се различава съществено по багрите на своята украса от широко разпространената из страната Троянска керамика. Местните майстори са пренесли върху своите грънци цветовете на гората – меката зеленина на разлистилите се буки и златистите багри на есента. Затова зеленият и жълтият цвят са основни при украсата на габровската керамика.

Един от най-разпространените занаяти в Габрово през Възраждането е табашкият – обработване на сурови кожи. Тъй като той е твърде неприятен за работа, а и на посетителите няма да им хареса специфичната миризма на кожата, тази работилница не е действаща. В нея един от най-интересните експонати е огромната мраморна маса, върху която са се пригладжали фините кожи.

Последната работилница на долния край на чаршията е коларската. Тя се намира в реконструирана къща от с. Гачевци. Тук си дават среща няколко занаята, за да се направи лека, здрава, “пееща” и красива каруца. Затова и този занаят се е наричал коларо-железарски. Най-напред се изковават осите и шините на каруцата, след това се изработват всички дървени елементи и след като всичко се стегне, започва най-тънката работа – изписването на каруцата със специално приготвени бои. Така майсторите-колари са били и художници-приложници. Писаните габровски каруци разнасят славата на майсторите си из цяла Северна България.

В края на чаршията сега се издига с традиционни строителни технологии малка църква с килийно училище. За съжаление тясно-

то пространство край река Сивек не дава възможност за оформяне на типична чаршия, характерна за много градове през Българското възраждане. Етапното изграждане на музея и липсата на цялостен застроителен архитектурен план от самото начало водят до някои експозиционни противоречия. Сега в двата края на чаршията ще се намират такива важни архитектурни паметници, каквито са часовниковата кула и църквата, а те биха могли да оформят един типичен градски център, какъвто в момента музеят няма. Кръсник Колчовия хан, Саковата къща, църквата и часовниковата кула можеха да създадат един неповторим архитектурен ансамбъл, пресъздаващ централен площад на възрожденски град като Габрово.

Извън чаршията остават първите възстановени работилници в музея. Ковачницата е може би най-оригинална по своята външност, тъй като за последните 30 години не е спирала да работи и саждите от огнището са пропили толкова добре всичко в нея, че не остава и капка съмнение за нейната автентичност. Както вече посочихме, тя е сред първите пренесени и експонирани музейни обекти. Била е притежание на Дядо Метьо от с. Нова махала, основател на голям и много уважаван ножарски род – Метевци. Другият голям род ножари от същото село – Данаилови, изпраща свой представител в музея да демонстрира пред хилядите туристи майсторството на ножарите от този край. Бай Данаил нямаше равен по своето сладкодумие сред останалите майстори. Участието му на световните форуми на движението Есперанто го правеше особено популярен и сред чуждестранните посетители.

До ковачницата се намира и огромното точило за прословутите габровски “сойки”-джобни ножчета, задвижвано от малко водно колело. Тук децата се надпреварват да точат личното си “хладно оръжие”. В непосредствена близост е огромното водно колело (долап) на тепавицата. Под действието на водната тежест механизмът се завърта и привежда в движение огромни дървени чукове, които удрят (тепат) вълнените одеяла, кебета и др. За китениците и другите тъкани е валявицата, в която те се въртят с бясна скорост от мощната струя на планинската вода.

Наблизо е и първата воденица-караджейка. Тя се отличава от другата воденица-долапкиня, експонирана в долния край на музея,

по конструкцията на двигателното водно колело – “перей”. Вече обяснихме как действа долапът, а при караджейката водната струя е тънка, но много силна (намира се под високо налягане вследствие на висок тръбопровод, направен от изкорубени върби). Тя бие в лопаткообразните перки на водното колело (първообраз на съвременна водна турбина), което е разположено под воденичния камък и така без допълнителен механизъм, въртеливото движение се предава на подвижния воденичен камък, като скоростта на въртене се регулира в зависимост от силата на подаваната водна струя. Особен интерес за посетителите представлява т. нар. кречетало, което със своя интересен звук привлича вниманието им и улеснява екскурзоводите при обясняването на този, прилаган в целия свят, воден механизъм, чрез който векове наред се е изхранвала голяма част от човечеството.

Един от най-атраktivните музейни обекти е работилницата за производство на гайтан. Основният механизъм там е “чаркът”, оттам и занаятът носи наименованието чаркчийство. Легенда разказва как някога през XVIII век един казанлъчанин дошъл в Габрово и заръчал на много ковачи да му изковат странни неща. Когато той си заминал, ковашкият еснаф се събрал на редовната си среща в неделя след църква и от дума на дума разбрали, че повечето от тях са ковали непознати неща за казанлъчанина. Естествено, че като габровци всеки от тях изковал и за себе си по един екземпляр от това странно нещо, за всеки случай. Така, като събрали всичките елементи, успели без да ходят до Виена, родината на чарка, да си сглобят механизма за плетене на гайтан. Оттогава край Янтра затракали десетки чаркове, а шарените гайтани разнасяли славата на находчивите габровци по всички краища на Османската империя. Най-интересното за съвременните посетители е полуавтоматичността на тези задвижвани от водни колела машини. След зареждането с прежда чаркът работи самичък до свършване на преждата или до скъсване на една от нишките. Тогава специално приспособление пада и блокира механизма. След намесата на чаркчийта работата се подновява отново. Така един майстор може да обслужва няколко чарка и да произвежда повече продукция.

Гайтаните се плетат от бяла вълнена тънка прежда, след което се боядисват в най-различни цветове с естествени багрила. Цяло изкус-

тво е бояджийският занаят. Ярките багри на природата се пренасят върху гайтаните чрез прилагането на изпитани рецепти с багрила от природата. Тук в бояджийската работилница се демонстрира и гладенето на дрехите отпреди два века. Изглежда модата за носене на “солей” от жените не е от днес. Плисетата на “вълнениците” се гладят, като на всяка гънка се поставя нагорещено желязо и така нагънати и “изпечен” плат не се измачква до края на неговата употреба. Както виждаме, габровките и тук са си икономични – с едно гладене минават цял живот.

Последното съоръжение, задвижвано от водната енергия, е бичкиджийната – трион за разрязване (бичене) на дървените трупи на дъски и летви. Изобретателните габровци и тук са въвели приспособление за облекчаване на труда си – големите дъбови и букови дървета се поставят на специална количка, която се придвижва към триона механизирано и по такъв начин се подава равномерно и рязането е почти автоматично.

В долния край на музея се предвиждаше построяване на селска къща и стопански двор, характерни за района. Там трябваше да бъдат изложени различните сечива и инструменти, използвани в земеделието, овощарството и скотовъдството, развивани в района на Габрово. Сега този селскостопански инвентар е подреден в един навес, непосредствено до часовниковата кула – твърде неподходящо съчетание, но наложено от времето на изграждане на първата експозиция.

Домашната уредба на габровска къща от времето на Възраждането е експонирана в началото, при входа на музея – в голямата двукатна къща, на първия етаж на която е разкрита механа, а на втория е показано вътрешното обзавеждане и домашните съдове, използвани от едно по-заможено семейство. Вътрешният интериор на къщата показва изискания вкус на балканджийката при уредбата на нейния дом.

Строителството в музея спира около 1976 г. след построяването на двата най-големи музейни обекта – часовниковата кула и Кръстник Колчовия хан. Часовниковата кула е построена на най-неподходящото място. Както беше вече посочено, около нея не се оформя градският площад, както е било във всеки наш възрожденски град, напротив – до нея е експониран навес със различни селскостопански сечива,

стругът за гаванки, валявицата и т. н. Кръстник Колчовият хан е внушителна и днес сграда, строена в Габрово през Възраждането. Тук тя има променени функции и в нея е разположена администрацията на музея, а приземният етаж се използва за фондохранилище и постоянна изложбена зала.

За времето от 1977 до 1984 г. са решени и някои комунално-битови проблеми, свързани с подобряването на условията за приемане и обслужване на посетителите. Разширен е паркингът, тъй като по-голямата част от туристите са организирани и пристигат с автобуси на туристическите агенции. Индивидуалните посетители идват обикновено с личните си автомобили, затова разширяването на паркинга е належащо. Електрозахранването е подновено чрез подземен кабел, като едновременно приключва водоснабдяването и канализирането на всички обекти. В периода 1977-1981 г. в северния край на музея е изградена Странноприемница. В нея има хотелска част със 77 легла, ресторант със 100 места, механа за 40 и дневен бар за 20 души.¹⁹⁰

Един от основните проблеми на музея е осигуряването на работилниците с майстори. Първоначално в музея остават на работа създателите на основните музейни обекти – тепавичарят Цоньо Цокев и стругарят Петко Гаджев. По-късно започват демонстрациите в ковачницата, гайтанджийницата и бояджийницата. След изграждането на чаршията постепенно се набират необходимите съоръжения и инструменти за отделните занаятчийски работилници. За тях са издирени и привлечени на работа стари майстори, но тъй като повечето са на преклонна възраст, се налага бързото обучаване на по-млади. За времето от 1975 до 1981 г. се подготвят по двама, а в някои занаяти и по трима млади майстори. По такъв начин основният проблем за оживяването на работилниците, и като цяло на музея е решен. Уредниците дават и своя теоретичен принос при разработването на концепцията за оживяването на музейните обекти в музеите на открито.¹⁹¹

Една от най-големите слабости при изграждането на “Етъра” е недостатъчната документация на отделните архитектурни паметници, включени в експозицията на музейния комплекс. Преждевременната смърт на основателя му Лазар Донков остави много бели петна в тази насока. За някои обекти е налице само историческа и етнографска справка, а техническа и фотодокументация липсва. При

комплектуването на персонала на музея с уредници от самото начало и до днес е подценявана работата в областта на традиционната архитектура, а спецификата на самия музей, който се и наричаше Архитектурно-етнографски комплекс, налага в него да работи поне един архитект със специализация в областта на възрожденската архитектура. При персонал на музея през 1984 г. от 215 души само петима са уредници.¹⁹²

Независимо че уредниците в музея са твърде малко, те извършват огромна работа, свързана с проучването и събирането на движими и недвижими паметници в целия габровски регион. До 1984 г. в основния и спомагателния фонд са постъпили и обработени над 30 хил. музейни предмета.¹⁹³ В края на 1993 г. се съхраняват вече 33 977 музейни предмета, от които 30 236 – в основния фонд, а през 2002 г. те достигат до 34 990. Първоначално се събират главно инструменти за оборудване на работилниците. След като тази задача е изпълнена, започва целенасочено създаване на колекции по дадени теми, като се издирват материали и извън региона. Основни сбирки и колекции са комплектувани в следните области – инструментариум на различните занаяти, селскостопански инвентар, тъкани, облекло, накити и др. По-бедна е колекцията в областта на духовната култура и народното приложно изкуство. Положени са и основите на фото- и фонотека, а музейната библиотека се комплектува със специализирана литература, наброяваща 1776 тома.¹⁹⁴

Едни от движимите паметници са подредени в музейните обекти – главно работилниците и другите експозиции. Останалата част от тях се съхранява в 6 помещения, пригодени за фондохранилища, основно на вторите етажи на къщите от чаршията. Единственото фондохранилище, отговарящо на изискванията според музеологията, е за тъкани и накити в административната сграда на музея – Кръстник Колчовия хан. То е снабдено с климатична инсталация. Тъй като музеят не разполага със собствено ателие за реставрация, само около 20% от музейните предмети са реставрирани и консервирани в Националния политехнически музей – София.¹⁹⁵

Архитектурните паметници са консервирани при тяхното експониране в музейната среда. Елементите им, които са изложени на атмосферните влияния, периодически се консервират според мето-

дите, разработени от НИПК. По-сложно е положението със съоръженията, работещи във водна среда. Те са подложени на много бързо гниене и единственото спасение е да бъдат подменяни с нови елементи, като най-строго се спазват традиционните технологии и режимът им на работа.

В резултат на широката програма за научноизследователска работа на музейните уредници в “Етъра” се провеждат и многобройни теоретични конференции. През 1979 г. по повод 15-годишнината на музея се организира научна конференция на тема “Етъра – български опит в изграждането на музеи на открито”.

Отбелязвайки четвърт-вековния юбилей на комплекса, през 1989 г. се провежда конференция – “Проблемите на етнографските музеи на открито”. От 1991 г. се полагат основите на ежегодните научни конференции “Народната култура на балканджиите”. До сега са проведени десет такива конференции, в които вземат участие етнографи, историци и музейни работници от цялата страна с научни съобщения, които се подготвят за печат в отделни сборници.

Тридесет-годишнината от създаването на АЕК “Етър” се отбелязва на 8 септември 1994 г. с провеждането на кръгла маса “Музеите на открито в България – състояние и перспективи на развитие”. Докладите от този научен форум са публикувани в том втори на Етнографски сборник “Етър”.¹⁹⁶

Тридесет и петата годишнина от създаването на музея се чества на 10 и 11 септември 1999 г. с голяма теоретична конференция “Културата на балканджиите”. Провежда се първият международен панаир на народните занаяти. Възстановен е работният кабинет на Лазар Донков. Открива се експозицията “Градски бит от края на XIX в. в къщата на Петър Саков” с автор Пенка Колева.¹⁹⁷

Четиридесетгодишнината на Етнографския музей на открито “Етър” тържествено се отбелязва на 6 и 7 септември 2004 г. Провежда се Международна научна конференция “Музеят – традиция и съвременност”, в която вземат участие чуждестранни гости и 27 музейни специалисти от страната.

Една от основните задачи на уредниците на музея е чрез разнообразяването на музейните дейности да се привлече по-широк кръг посетители. За тази цел се провеждат народни събори, панаири, фолк-

лорни празници, свързани с традиционния народен календар като – коледуване, лазаруване и други, състезания на майсторите – занаятчийци, Ден на майстора и много др. Уреждат се и изложби извън музея, в страната и чужбина. Специално внимание се отделя на работата с учащата се младеж. Разкрити са кръжоци по керамика, художествени тъкани, кована мед, дървостругарство и музикални инструменти.

Широката рекламна и просветна дейност на музея привлича многобройни посетители. Правилното координиране с туристическите компании през 80-те години осигурява включването на АЕК-”Етър” в туристическите им маршрути. Музеят се превръща в един от най-посещаваните в страната, за да се стигне до рекордния брой посетители през 1984 г. – 125 хил. чужденци и над половин милион българи!¹⁹⁸ През първите години на прехода по обясними причини потокът на наши и чуждестранните туристи рязко намалява, като най-слаба е посещаемостта през 1991 г. – общо 59 670 гости, от които 13 836 чужденци. Видимо оживление се забелязва от 1993 г., когато посетителите нарастват на 104 731, от които 15 795 предимно туристи от Западна Европа. През следващите години броят на посетителите постепенно се увеличава, за да достигне до 151 144 през 2002 г.¹⁹⁹

Не на последно място е и стопанската дейност, която развива музеят. Демонстрирайки пред посетителите различните занаятчийски техники, майсторите произвеждат над сто вида изделия. Всички те се продават на щандовете на търговските обекти, стокооборотът на които през 1984 г. достига 450 хил. лв.²⁰⁰

”Етър”-ът е регионален музей на открито. В него са представени образци на габровската възрожденска архитектура от края на XVIII и XIX век. Това са архитектурни паметници, показващи развитието на традиционната архитектура и строителство, като се започне с балканската талпена къща и се продължи чрез габровската къща с открит и закрит чардак (сулдурма). В музея има две основни зони. В първата са експонирани разгледаните технически съоръжения, задвижвани с водна енергия. Втората зона е подробно представената ”занаятчийска чаршия”. Тя включва 14 архитектурни образци от Габрово и района. Освен това в музея са изградени мостове, каменни чешми, часовникова кула и други обекти с обществено значение.

Най-голямото постижение на музея на открито “Етър” е в оживяването на неговата експозиция. В раздела – “Народни технически съоръжения на вода” е експонирана най-атрактивната музейна колекция от механизми, задвижвани от водна енергия. Тя е единствената в България и със своите 10 обекта е една от най-пълните и добре представени технически сбирки сред останалите музеи на открито в Европа.²⁰¹ Създаването на музея върху терен, през който преминава вадищна система на две нива от XVIII век, дава възможност след възобновяването ѝ тя да изпълнява своите функции и да стане част от атракцията. Специалните “напорни тръбопроводи”, изработени от цели върбови дървета с издълбана сърцевина, са част от автентичната подвеждаща водна система за задвижване на водните колела. Непрекъснатата работа на водните механизми, дори и в отсъствието на майсторите, създава незабравими преживявания у посетителите на музея.

Най-запомнящи се от водните механизми са струговете за гаванки и бъклицы. Те са много атрактивни, тъй като пред очите на посетителите от парче дърво под сърчните ръце на майстора-стругар се оформя най-напред външната форма, а след това и вътрешността на гаванката. Чува се как водният механизъм се върти под силната струя на водата в дървената коруба. Пръските вода, които излизат оттам, внасят допълнителни емоции сред по-малките посетители, чието любопитство ги тласка към рисковани опити да надзърнат под предпазния капак, за да видят как се върти това чудновато водно колело, съставено от дървени лъжици, набити в долния край на вретеното на струга.

Оживяването в отделните работилници е постигнато максимално пълно. Още в началото на 60-те години са издирени стари майстори от отделните занаяти и те започват редовна работа в музея. За разлика от многобройните музеи на открито в Европа, където оживяването има частичен и навсякъде сезонен характер, в Етъра се създават условия за целогодишна работа в работилниците. Тази организация на работата е свързана с преодоляването на многобройни трудности, включително и отопляването, според местните традиции – само с дърва. Независимо от многобройните препятствия пред оживяването

на музейната експозиция през различните периоди в нея действат от 15 до 22 занаятчийски работилници и водни механизми.²⁰²

За да се осигури приемственост при занаятчиите, в музея се изработва Статут за преминаване от чирак в калфа и майстор, съобразно габровските традиции от Възраждането. Издигането в по-горна степен става тържествено по време на честването на празника на съответния занаят, свързан със светеца-закрилник на дадения еснаф. Наложеният промени в организацията на работата в занаятчийските работилници на музея вследствие на икономическата криза през 90-те години на XX век водят до нарушаване на тези установени традиции. Сега работилниците се дават под наем, като в договорите изрично се записва задължението им да спазват традиционните технологии и материалите, от които се изработват занаятчийските изделия. При новата обстановка занаятчиите сами решават кадровите си проблеми, без да са зависими от ръководството на музея. Така въпросът за приемствеността остава отново открит.

Оживяването на занаятчийските работилници е свързано освен с демонстрацията на основните занаятчийски техники, и с пряк контакт с музейната публика. Занаятчиите обясняват традиционната технология, демонстрират някои любопитни инструменти и работата с тях. Те предлагат на посетителите и своята продукция за продажба. Тук възниква един от най-конфликтните с музеологията проблеми – доколко занаятчиите трябва да се занимават с търговия на произвежданите в занаятчийската работилница традиционни продукти. Забелязва се, че майсторите все по-малко демонстрират занаята и все повече се занимават с представяне и продаване на крайния продукт. Стига се до там, че се внася за продажба и непроизведена в занаятчийската работилница, според традиционната технология сувенирна продукция.

Тези нови трудности са свързани с вече разглеждания проблем пред всички музеи на открито – комерсиализацията. Тя води до опасността производството и търговията да изместят основната задача на майстора в занаятчийската работилница – да демонстрира на музейната публика традиционния занаят и технологията на работа от XVIII-XIX век.

Друг голям успех на музея на открито “Етъра” е провеждането на традиционни празници, свързани с народния календар – Цветница, Великден, Гергьовден, Коледа и др. На Еньовден се почита богатството на балканските билки и лекуването чрез традиционната народна медицина. На Петковден се провежда традиционният есенен панаир, който от 2003 г. прерасна в международен и се провежда в първата събота и неделя на месец септември. Честват се и светците-закрилници на съответните занаяти и търговията – св. Спиридон, Никулден и др. Създаденият с усилията на музея и фолклорния ансамбъл “Фолклорен театър” омайва посетителите с чудесната си постановка “Луди-млади”, играна в автентичната музейна среда.²⁰³

Музеят на открито “Етъра” в Габрово е пример за запазване на архитектурното, етнографското и историческото наследство от най-динамичния период на нашето историческо развитие – Българското Възраждане, чрез средствата на съвременната музеология в един краеведски музей на открито. Всеки музейен обект има своята специфичност и атмосфера, независимо че се експонират образци на традиционната архитектура, бита и културата от XVIII-XIX век. В Етъра посетителят се любува на тишината и спокойствието, на хармонията между архитектурните ансамбли и природата, на шума от бързите водни струи, задвижващи водните колела, на звънките удари на чуковете в ковачницата, на тътена на огромните дървени чукове в тепавицата, на кречеталото във воденицата, на глъчката по чаршията. Чрез музейните експонати се внушава на посетителите онова скрито и съхранено през вековете българско духовно присъствие. То се е вградило в темелите на възрожденските къщи, в техните просторни чардаци, пропило е с находчивостта си всеки един от габровските занаяти. Чувството за красота се излива в ярките багри на местните тъкани, в цветовете на керамиката и в украсата на медните съдове. Ето защо можем смело да посочим, че над 40-годишният опит на музея е пътят за съхраняване и експониране под открито небе на нашите архитектурни и исторически паметници.

12. Идеята за създаване на Национален музей на открито.

Идеята за създаване на Национален музей на открито в България датира от края на 50-те години. По спомени на Лазар Донков, през 1959 г. при него идват Ст. Тютюнджиева и арх. Г. Данчев от София с предложение за реставриране на две воденици в с. Драгалевци.²⁰⁴ Предлага се и издирване на съоръжения, за да се изградят тепавица, чаркове и струг за гаванки. Тази първа идея за музей на открито в района на Драгалевци не се осъществява, поради финансови причини, но тя дава подтик на габровци и в резултат на техните усилия се създава музеят “Етъра”.

През 80-те години идеята за Национален парк-музей възкръсва отново.²⁰⁵ Авторски колектив на НИПК разработва проект за изграждане на Архитектурно-етнографски парк с музеен комплекс в София.²⁰⁶ От столичния съвет са предложени четири терена за строителство – при водениците на р. Драгалевска, край вилната зона над Панчарево, при бъдещия хидропарк “Искър” и в IV-та зона на Южния парк на столицата.²⁰⁷ Първите три предложения са отхвърлени, тъй като терените са разположени във вече усвоена среда, чийто облик трудно ще хармонира с Архитектурно-етнографския парк, а първото предложение е и с недостатъчен терен. След анализ на градоустройствените условия по следните показатели: ограничители на територията, достъпност – пешеходна и транспортна, място в общата зелена система на града и място на Архитектурно-етнографския парк в развитието на оста север-юг на централното столично ядро с прилежащите му културни центрове, като Националния исторически музей – Националният дворец на културата – Националният музей “Земята и хората” – Южния парк – Архитектурно-етнографски парк с музеен комплекс – Националният музей “Боянска църква” – Народният парк Витоша, авторският колектив избира IV-та зона на Южния парк.²⁰⁸

Според проекта входната част на Архитектурно-етнографския парк (АЕП) ще се оформя от музея за етнография и фолклор. Сградата ще представлява двуделно тяло, чиито части в кръстообразен план са свързани помежду си и с основната ходова част на АЕП. В пресечното им място ще се издигне старинна чешма-символ на живота и

човешката любов според народния епос и голямо дъбово дърво-символ на здраве и устойчивост.²⁰⁹ В съвременна по своята архитектура сграда ще се разкрие модерна експозиция на Националния музееен комплекс за етнография и фолклор. В западна посока е предвидено да се издигне и зданието на Националния научно-изследователски институт по етнография и фолклор.²¹⁰

Основната част на АЕП ще започва със Старовремска чаршия. В нея чрез оригинални (пренесени) образци ще се оформи архитектурен ансамбъл, типичен за нашите градове през Възраждането. Той ще бъде синтез на градската културна традиция, създадена по това време. За модел на възрожденско улично пространство се предлага пример от Ловеч. В дюкяните на първите етажи ще бъдат оборудвани различни занаятчийски работилници, в които майсторите ще произвеждат пред посетителите съответните занаятчийски изделия. Ще се разкрият и няколко търговски обекта, в които да се закупуват тези стоки, както и различни традиционни лакомства, билки и т. н.

Предвидено е в края на чаршията да бъдат изградени основните институции на традиционната духовна култура на възрожденското селище – църква, училище, читалище. По средата на площада ще се издига градската часовникова кула, символ на гражданската епоха в развитието на културата на Новото време.²¹¹ За модел на възрожденско площадно пространство се предлага пример от Старо Габрово.²¹²

След градския площад експозиционният път се разделя. Наляво на площ от около 300 декара се разгръща експозиция на традиционни жилищни типове с непосредствената им характерна архитектурна среда. Съобразно теренните условия ще се пресъздадат основни типове жилища у нас от XVIII-XIX век, като се започне от уземната къща и се стигне до Копривщенската. Предлага се модел на възрожденски дворен комплекс от Жеравна, модел на къща в природна среда от Боженци, както и на хан от Котел.²¹³ В зависимост от вариантите на проекта се предвижда в парковата среда да бъдат пренесени и експонирани типични, а не най-оригиналните, представители на обособените според етнографията 18 основни типа къщи.

Надясно от градския площад, върху 25 декара, ще се оформи експозиция на механизми, задвижвани от водна енергия. Предвижда се модел на тепавица с воденица от Тетевен, на валявица от Банско,

както и други действащи експонати, разположени около коригираното корито на реката.²¹⁴

Върху следващите 144 декара се предвижда експониране и демонстрации в областта на традиционното земеделие – полевъдство, овощарство, лозарство и зеленчукопроизводство.²¹⁵ В зависимост от сезона тук ще се извършват традиционните земеделски дейности, както и съпътстващите ги празници и обреди, утвърдени в празничния народен календар на българите. Следва зоната “традиционно скотовъдство”, която ще заема площ от 72 дка.²¹⁶ Освен отглеждането на различните видове домашни животни тук ще се показва и добиването на съответните продукти от тях.

Двата маршрута ще се затварят в духовното средище, опора на българския дух и християнската ни вяра през дългите робски години – манастира. Авторският колектив предлага тук да бъде издигнат чрез реконструкция Сеславският манастир.²¹⁷ Той ще бъде разположен в най-горната част на АЕП в подножието на Витоша, т. е. в традиционното място за градеж на такава обител.

Затвореността на маршрута дава възможност за постепенно възприемане на пространствено-тематично разположените музейни обекти и запознаване с различните видове дейности, които ще се демонстрират в тях. Идеята на авторите на проекта е целият затворен цикъл на традиционните културни форми да се “завърти” около т. нар. прабългарски календар, който ще бъде пресъздаден в центъра на АЕП.²¹⁸ Свободното пространство около този център ще се използва за провеждане на големи фолклорни празници.

Съвсем накратко представеният проект на авторския колектив на НИПК е детайлно обсъждан от Научния съвет на Етнографския институт и музей при БАН.²¹⁹ Според тогавашния директор на Етнографския музей, ст. н. с. д-р И. Минков, Националният музей на открито трябва да бъде от типа парк-музей, тъй като при него се дава възможност върху обща музейна територия да се експонират обекти от различни етнографски райони.²²⁰ Освен това той предлага да се създадат условия за максимално “оживявяне” на музея, без да се ошетяват научните му качества. Повечето от предложенията за подобряване на проекта се приемат от авторите му, но до реализация не се стига. Крайният срок за завършване на втория етап е бил пла-

ниран за края на 1993 г. По понятни днес причини ние разглеждаме само намеренията за изграждане на първия в България Национален музей на открито.

Независимо че не се реализира идеята за създаване и изграждане на Национален музей на открито, в страната не престават опитите за развитие на българското музейно дело и в тази насока. Успехите на макар и единствения все още музей на открито в България “Етър” край Габрово показват, че българските музейни работници са в състояние да поддържат такъв музей на европейско равнище.

Заклучение

Идеята за създаване на български етнографски музей има двековна история. Зародила се в годините на най-голям духовен подем през Възраждането, тя преминава с още по-голям плам и в годините след Освобождението. С тази идея са свързани имената най-големите български просветителски и революционни умове – В. Априлов, Г. С. Раковски, Л. Каравелов, П. Р. Славейков, М. Дринов, проф. Ив. Шишманов, Д. Маринов, Ст. Л. Костов, Хр. Вакарелски и много др.

Създаването на Народния етнографски музей през 1906 г. е гаранция за развитието на етнографската наука и музейното дело в тази област. Многобройните изложби в европейските страни в периода между двете световни войни е демонстрация на нарасналия музеен опит и международен авторитет на Народния етнографски музей.

Дълбоките обществени промени, които настъпват в България след Втората световна война, дават своя отпечатък и върху работата на Националния етнографски музей. Той преминава към Етнографския институт към Българската академия на науките. Неговите сътрудници се включват в многобройните комплексни научни експедиции в отделни региони на страната. В резултат на това са публикувани отделни етнографски сборници за различните етнографски области, както и тритомният капитален труд “Етнография на България”.

В страната се създават специализирани етнографски музеи в Пловдив, Троян, Трявна и др. Редица селища – възрожденски центрове, са превърнати в архитектурно-исторически резервати, запазва-

щи не само архитектурната, но и етнографска самобитност на българските селища от XVIII-XIX в.

Единственият музей на открито в България “Етър” разнася славата на атрактивните български занаяти, представени в архитектурния ансамбъл на възрожденската чаршия. Той е най-“оживеният” музей от този тип в Европа. Честването на неговата 40-годишнина се превърна в международен празник за занаятчии, музейни работници и научни специалисти от цяла Европа.

БЕЛЕЖКИ

1. В е н е л и н, Ю. Две писма до В. Е. Априлов. – В: Венелин. Ю. Избрани страници. Под ред. на П. Динев. 2 доп. изд. С., 1912, с. 106-128

2. Пак там

3. А п р и л о в, В. Денница новобългарского образования. Одесса, 1841, с. V

4. А р н а у д о в, М. Българско възраждане. Наченки на движението за народност, култура и независимост. С., 1941, с. 7 и сл.

5. Пак там, с. 240

6. Пак там, с. 279

7. Пак там, с. 304

8. Т р а й к о в, В. Георги Стойков Раковски. Биография. С. 1974, с. 61 и сл.

9. Пак там, с. 159

10. “Приписки от разни старовременни български ръкописи, кожани и на гладки книги, с летописанието нихно: сравнения ради с църковний язык на печатаните в Русия книги и с говоримий днешний в България жив язык и проч. Списано от Г. С. Раковского котлянца в лято 1854 г.” Вж. НБКМ, БИА, ф. Раковски, инв. N I Б 181/52

11. П о к а з а л е ц или ръководство как да ся изискват и издирят най-стари чърти нашего бития, языка, народопоколения, старого ни правления, славнаго ни прошествия и проч. от Г. С. Раковского. Част първа. Одесса, 1859, 144 с.

12. Отделните теми на Показалеца са представени от Раковски в следната последователност: “Първо отделение (с. 1-23) – фолклор, празници, обичаи, бит; Второ отделение (с. 23-26), Днешни българи (с. 27-40) – историко-географски бележки; устройство на къща и двор, живот (бит) на българите; Българско земеделие (с. 41-50), Българско орачество (с. 51-61); Българско садоводство (с. 62-144): коприна и свила, градинарство, лозоде-

лие, шипцodelие в България, седянки, тлъки, сборове, менеж, годеж, сватба, засевки, венчило, скотовъдство, художество.” М. Ковачев, Христоматия, с., 20

13. Тук ще приведем кратък цитат от началото на т. н. “Първо отделение” на Показалеца: “1. Какви обичаи и обряди са стрували в последната година и дор до сега наши Българи, като им се раждат деца. А то да са започни така: как и с какво къпят деца изпърво (1) начало къту са родят: Как ги закърмват, и как подвързват родившия жена: какви лекове или бурени (билки) й дават баби да пие. После, кога правят Понуда, Богородник, Кръщение, и с какви обряди? Бабаи как бабуват, тоест какви стари баяния творят около лохуса, противо злия духове билки и кадения употебляющи...”. Както се вижда от този кратък пример, Раковски се стареа да зададе най-детайлно всички въпроси свързани с различните обичаи в отделните райони на българските земи, за да може събиращият информацията за даден обряд да го опише най-пълно. Всичко това говори за изключително добрата осведоменост на Раковски за спецификата на българската обредност в различните етнографски области на България. М. Ковачев, Христоматия, с., 20

14. Т р а й к о в, В. Цит. съч., с. 160

15. Конобеев, В. Д. Българското националноосвободително движение. С., 1972, с. 404 и сл.

16. Т р а й к о в, В. Цит. съч., с. 161

17. Пак там

18. Пак там

19. Конобеев, В. Д., Цит. съч., с. 404

20. Вакарелски, Хр. Г. С. Раковски като етнограф. В: сб. Раковски. Възгледи..., т. I, С., 1964, с. 189-212

21. Архив на Г. С. Раковски. т. II, С., 1957, с. 428 (Писмо от 24 април 1859 г.)

22. Пак там, с. 432 (Писмо от 9 май 1859 г.)

23. Българска старина. Повременно списание, издаваемо в неопределено време. Кн. Първа. Месяц Чървен (Юлие) 1-и. Букурещ, 1865

24. Р а к о в с к и, Г. С. Няколко речи о Асеню първому, великому царю българскому и сину му Асеню второму. Белград, 1860, 128 с.

25. Архив на Г. С. Раковски, т. I-IV. С., БАН, 1952-1969

26. Ш и ш м а н о в, И в. Спомени за Цани Гинчев. сп. Български преглед, кн. I, год. II, 1894, с. 31

27. Силяновска, Т. Основи на музеезнанието. С., 1972, с. 151 и сл.

28. З м е в, Р. Българското краезнание. С., 1993, с. 14

29. Гайда, бр. 8, год. III, 15 април 1866

30. Македония, бр. 65, год. IV, 11 юли 1870

31. Македония, бр. 67, год. IV, 20 юли, 1870
32. З м е е в, Р. Цит. съч., с. 26
33. В ъ з в ъ з о в а – К а р а т е о д о р о в а, К. Цит. съч., с. 133 и сл.
34. К а р а в е л о в, Л. Паметници народного быта болгаръ. Кн. I. Москва, 1861, 324 с.
35. С и л я н о в с к а, Т. Цит. съч., с. 150
36. Свобода, бр. 30, год. II, 8 януари 1872
37. С а в о в, Н. Към историята на българската архивистика. Българската общественост и документалното ни наследство. С., 1990, с. 25 и сл.
38. З м е е в, Р. Цит. съч., с. 19
39. Г о р о в, Г. Възникване и развитие на Бургас до освобождението от турско робство. Юбилеен сборник 80 години от освобождението на Бургас. Бургас, 1958, с. 28
40. Р а д о н о в, З. Интересът към българските старини през Възраждането и създаването на първите музейни сбирки. Изв. БИД, т. 28, С., 1972, с. 76
41. З м е е в, Р. Цит. съч., с. 21
42. Д ж о н е в, В. Към въпроса за зараждането на музейното дело в България. В: Юбилеен сборник 100 години народно читалище в Свищов. С., 1957, с. 317
43. Ч е м ш и р о в, Б. Читалището в Свищов преди Освобождението. Юбилеен сборник на читалището. С., 1931, с. 42
44. Ч и л и н г и р о в, С. Възраждането чрез читалищата. В: 1 000 години България. С., 1928, с. 667
45. М а н ч о в, В. Няколко думи за свищовското читалище, в-к Народ, бр. 17, 31 март 1879
46. Турция, бр. 49, год. II, 11 юни 1856
47. Х р и с т о в, Г. Музейни сбирки при читалищата. Музеи и паметници на културата, кн. 1, 1968, с. 53
48. С и л я н о в с к а, Т. Цит. съч., с. 155 и сл.
49. Д ж о н е в, Б. Към въпроса за зараждането на музейното дело в България. Паметници на културата и музеи (по-късно – Музеи и паметници на културата), кн. 4, 1957, с. 12
50. С и л я н о в с к а, Т. Цит. съч., с. 157
51. Дринов, М. Избрани съчинения. т. I, С., 1971, с. 43
52. Дуйчев, Ив. Приносът на Марин Дринов в областта на българската историография. В: Дринов, М. Избрани съчинения. т. I, С., 1971, с. 8
53. Пак там, с. 9
54. Пак там
55. Пак там

56. П р о т и ч, В. М. Професор Марин Дринов – учредител на българската национална библиотека. (По случай 50 г. от смъртта на видния български учен). Библиотекар, 1956, бр. 1-2, с. 14
57. Дуйчев, Ив. Цит. съч., с. 10
58. Пак там
59. Б у р м о в, А. Живот и дейност на Марин Дринов. Исторически преглед, кн. 3, 1956, с. 12
60. Периодическо списание, кн. 1, 1870, с. 2 и сл.
61. Македония, бр. 42 и 44, 3 и 11 октомври 1869
62. А р н а у д о в, М. Българското книжовно дружество в Браила 1869-1876. С., 1966, с. 12 и сл.
63. У с т а в и на Българската академия на науките 1869-1984. С., 1989, с. 16
64. Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила. С., 1958, с. 282
65. Ж е ч е в, Н. Браила и българското културно-национално възраждане. С., 1970, с. 164
66. Периодическо списание, кн. 1, 1870, с. 5
67. С и л я н о в с к а, Т. Цит. съч., с. 163
68. Т о д о р о в, А. Общественията дейност на М. Дринов във връзка с дейността на Българското книжовно дружество. Сборник за юбилея на проф. М. Дринов, 1869-1899. С., 1900, с. 15
69. Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия. С., 1988, с. 336
70. Р а д о н о в, З. Цит. съч., с. 81
71. Пак там
72. Пак там, Вж. БИА, ф. 3, а. е. 2, л. 45
73. С и л я н о в с к а, Т. Цит. съч., с. 158
74. В а к а р е л с к и, Х р. Г. Данчов, един живописец на българския бит в миналото, в-к Зора, 13 октомври 1940
75. Право, бр. 14, 18 юни 1873
76. Македония, бр. 12, год. I, 18 февруари 1867
77. Независимост, бр. 43, год. III, 14 юли 1873
78. Читалище, бр. 10, год. IV, 15 май 1874
79. М а ж д р а к о в а – Ч а в д а р о в а, О. Засилване на интереса на българското възрожденско общество към родните старини (30-те – 50-те години на XIX в.). Институт за балканистика. Studia balkanica. 22. Култура и общество II. С., 1994, с. 218

80. Р а д о н о в, З. Някои моменти около създаването и първоначалната дейност на Народния археологически музей в София. Музеи и паметни на културата, кн. 2, 1968, с. 14 и сл.

81. Станев, Ив. История на Народния етнографски музей – Пловдив. Годишник на Народния етнографски музей – Пловдив, т. I, 1970, Пловдив, с. 5

82. Пак там, с. 6

83. в-к “Нашето първо изложение”, 14 декември 1891

84. Стоянова, Н. Русе можеше да има Етнографски музей в края на XIX век. Вестник Музей, бр. 4, април 1999, с. 1

85. През 1891 г. в Русе Димитър Маринов публикува първия том на своя капитален седем томен фолклорно-етнографски труд “Жива старина”

86. Стоянова, Н. Цит. съч., с. 8

87. Пак там

88. Р а д о н о в, З. Някои моменти около създаването и първоначалната дейност на Народния археологически музей в София. Музеи и паметни на културата, кн. 2, 1968, с. 14 и сл.

89. Водач..., с. 8

90. Пак там, с. 9

91. С и л я н о в с к а, Т. Цит. съч., с. 176

92. В. Добруски завежда отначало Старовековната и Средновековната сбирка, както и художествените произведения от най-ново време.

93. Водач..., с. 9

94. Радева, М. Културната политика на българската държава (1885-1908). С., 2002, с. 51

95. Пак там, с. 54

96. В Закона за издирване на старини и за спомагане на научни и книжовни предприятия от 1880 г. в последния член е заложено бъдещото учредяване на такъв периодичен орган за публикуване на събраните от Министерството материали. Девет години са необходими за да се извърши този подготвителен процес и накрая в българското културно пространство да се появи един изключително важен научен форум.

97. Ш и ш м а н о в, И в. Значението и задачите на нашата етнография. СБНУНК, т. I, 1889, с. 1 и сл.

98. Ш и ш м а н о в, И в. Предговор, СБНУНК, т. X, 1894, с. VII-XI

99. Окръжно на Министерството на народното просвещение N 9530 от 1 декември 1900 г. СБНУНК, т. 16-17, 1900, с. VII-XIV

100. Радева, М. Цит. съч., с. 198

101. Закон за народното просвещение, Държавен вестник, бр. 49, 5 март 1909

102. Пак там, чл. 375
103. Закон за старините, Държавен вестник, бр. 37, 18 февруари 1911
104. ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 1186, л. 281
105. ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 198, л. 169
106. К о с т о в, Ст. Народният етнографски музей. Сб. Полувековна България. С., 1929, с. 121
107. Държавен вестник, бр. 49, 5. III. 1909, чл. 376
108. Пак там, чл. 380
109. Известия на Народния етнографски музей, 1921, т. I, с. 5
110. К о в а ч е в а – К о с т а д и н о в а, В. Из историята на Националния етнографски музей (Летопис на един отдел). Българска етнография, кн. 2, 1994, с. 79
111. Първата цялостна програма за етнографски проучвания в България след Освобождението е публикувана от проф. Иван Шишманов в първия том на създадения от него Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Вж. Ш и ш м а н о в, И. Д. Значението и задачата на нашата етнография. СбНУНК, т. I, 1889, с. 1-64
112. Ст. Л. Костов е на работа в Народния етнографски музей от 20. II. 1909 г., за уредник е назначен на 30. VIII. 1914 г. Вж. ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 550, л. 128, 131
113. К о в а ч е в а – К о с т а д и н о в а, В. Цит съч., с. 77
114. ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 550, л. 121
115. К о в а ч е в а – К о с т а д и н о в а, В. Цит съч., с. 80
116. Р а д о н о в, З. Възникване..., с. 261
117. Станев, Ив. История на Народния етнографски музей – Пловдив. Годишник на Народния етнографски музей – Пловдив, т. I, 1970, с. 8
118. Шивачев, Ст. Стою Шишков като историк на Пловдив. Известия на музеите от Южна България, т. XXI, 1995, с. 152
119. Станев, Ив. Цит. съч., с. 8
120. Пак там
121. Пак там, с. 10
122. Пак там, с. 11
123. Пак там
124. Пак там, с. 12
125. Пак там
126. Училищен преглед, кн. 2, 1906, с. 217-226
127. П о п о в, Р. и М у ш м о в, Н. А. Ръководство за разкопки, събиране и запазване на старини и монети. С., 1922, 233 с.
128. Захариев, Й. Упътване за антропогеографски изучавания в България. Училищен преглед, кн. 6, 1928, Част първа, с. 8-50

129. Пак там, Част втора “Етнография”, с. 51-77
130. Вакарелски, Хр. Въпросник-упътване за събиране на етнографски материали. I. Веществена култура. Известия на Народния етнографски музей в София, X-XI, 1931, с. 3-44
131. Вакарелски, Хр. Въпросник-упътване за събиране на етнографски материали. II и III. Духовна и обществена култура. Известия на Народния етнографски музей в София, XII, 1935, с. 5-91
132. Постъпва дарението на габровеца Й. Узунов – комплект – струг за дърво (за гаванки) на вода. Вж. ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 749, л. 9
133. ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 550, л. 5
134. ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 749, л. 28, 39, 58
135. ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 749, л. 15-17
136. К о в а ч е в а – К о с т а д и н о в а, В. Цит. съч., с. 84
137. Пак там
138. Пак там, с. 86
139. Р а д о н о в, З. Международни културни връзки и изяви на българските музеи в миналото (1878-1944 г.). Исторически преглед, кн. 4, 1974, с. 58 и сл.
140. К о в а ч е в а – К о с т а д и н о в а, В. Цит. съч., с. 86
141. ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 791, л. 100
142. ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 749, л. 1
143. ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 889, л. 164
144. Пак там, л. 344а
145. ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 889, л. 163
146. К о в а ч е в а – К о с т а д и н о в а, В. Цит. съч., с. 85
147. ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 889, л. 162 и сл.; а. е. 1203, л. 205
148. Пак там, а. е. 665, л. 118 и сл.; а. е. 1583, л. 61 и сл.
149. За написването на този раздел е използвана следната литература:
Ковачева-Костадинова, В. Из историята на Националния етнографски музей (Летопис на един отдел). Българска етнография, кн. 2, 1994
Вакарелски, Хр. Българска етнография. С., 1977
Обредно изкуство – Из съкровищницата на Националния етнографски музей. С., 1995
150. К о в а ч е в а – К о с т а д и н о в а, В. Цит. съч., с. 87
151. Станев, Ив. Цит. съч., с. 14
152. Пак там, с. 15
153. Пак там
154. Пак там
155. Пак там, с. 16
156. Пак там

157. Пак там
158. Пак там, с. 18
159. Пак там, с. 19
160. Пак там
161. Пак там
162. Пак там, с. 21
163. Пак там
164. Пак там, с. 20
165. Кисьов, Ив. Музейното дело в България. Документална хроника (1945-1990). С., 2004, с. 22
166. Кисьов, Ив. Цит. съч., с. 78
167. Пак там
168. Пак там
169. Пак там, с. 55
170. Пак там, с. 38
171. Пак там, с. 39
172. Пак там, с. 39, 40
173. Пак там
174. Пак там
175. Пак там, с. 46
176. Правилник за устройството и задачите на Националния институт за паметниците на културата, чл. 1, Държавен вестник, бр. 102, 24. XII. 1976
177. Известия, бр. 73, 1960
178. Нормативната база е много пъстра и различна при всеки отделен случай. Тук ние ще се постараем да изложим в хронологически ред според първите нормативни документи селищата, обявени за Архитектурно-исторически резервати и последвалите актуализации на нормативните документи:
 - КОПРИВЩИЦА – Разпореждане на Министерския съвет (МС) N 579/21. 02. 1952 г.; Постановление на МС N 28/29. 06. 1971 г.; Правилник – Държавен в-к/Д. в-к/ бр. 22 1975 г.
 - АРБАНАСИ – Постановление на МС N 506/27. 12. 1955 г. (необнародвано); Постановление на МС N 6/10. 02. 1966 г.
 - ВЕЛИКО ТЪРНОВО – Постановленията за Арбанаси и Наредба N 15 – Д. в-к бр. 20, 1980 г.
 - СТАРИННИЯ ПЛОВДИВ – Постановление на МС N 143/22. 05. 1956 г.; Наредба N 20 – Д. в-к бр. 10, 1981 г.
 - НЕСЕБЪР – Постановление на МС N 243/18. 07. 1956 г. (необнародвано); Наредба N 8 – Д. в-к бр. 9, 1981 г.

КОТЕЛ – Решение на Комитета за архитектура и благоустройство от 28. 05. 1960 г.; Постановление на МС N 46/11. 12. 1969 г. (необнародвано); Наредба N 12 – Д, в-к бр. 101, 1982 г.

ЖЕРАВНА – Решение на ДКСА N 151/07. 07. 1964 г. – Д, в-к бр. 65, 1964г.; Наредба N 12 за Котелския район – Д, в-к бр. 101, 1982 г.

МЕЛНИК – Решение на ДКСА N 52/07. 07. 1964 г. – Д, в-к бр. 65, 1964 г.; Разпореждане на МС N 139/15. 06. 1968 г. (необнародвано)

Останалите Архитектурно-исторически резервати са създавани през 70-те и 80-те години и техните нормативни документи са по-известни, а те засягат: с. Бръшлян-Бургаско, с. Долен-Сатовча, с. Катунисше-Котелско, с. Ковачевица-Гърмен, с. Свежен-Брезово, с. Стефаново, Созопол, Трявна, Ловеч-Вароша и др.

179. Етнографски сборник “Етър”. Том първи, Габрово, 1989 г., с. 1

180. По време на честването на 30-годишнината на АЕК “Етър” (7. IX. 1994) е открит барелеф на основателя на музея Лазар Донков. Автор е скулпторът Митьо Солаков. Барелефът е поставен на чешмата пред Саковата къща, обграден с много цветя.

181. Донков, Л. Кратки бележки по изграждането на Архитектурно-етнографски комплекс “Етър”. Габрово, 1971, с. 4

182. Станчев, Ст. Етнографски парк-музей “Етър” – поява, развитие, изводи и проблеми. Ръкопис, личен архив, с. 8

183. Цончев, Д-р П. Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, с. 79

184. Zippelius, A. Handbuch der Europaeischen Freilichtmuseen. Koeln, 1974, p. 44

185. Решение на Общинския съвет – Габрово – № 86. Протокол – № 10 от 15. VI. 1997 г.

186. Всички описания на чаршията и отделните работилници в АЕК “Етър” са въз основа на проучвания на автора, започнали от 1978 г. с написването на дипломната му работа “Металообработващите занаяти в Габрово от Освобождението до Балканските войни” при завършването на Софийския университет “Св. Климент Охридски”, специалност история, профил етнография, продължаващи и до сега.

187. Вж. Портрет “Жена от Боженци”, рисуван в кая на XIX век от Мърквичка

188. За съжаление, през януари 1991 г. цялата витрина, в която имаше сокай, позлатен сребърен колан, пафти и други накити, беше открадната.

189. Мутафчиева, В. Габрово. С., 1963, с. 12

190. Станчев, Ст. Цит съч., с. 9

191. Колева, П. За някои форми на оживяване в музеите на открито. В: Сборник доклади от Националната теоретична конференция “Проблеми на етнографските музеи на открито” Етъра-Габрово, 1989 г. (под печат)
192. Станчев, Ст. Цит. съч., с. 15
193. При откриването през 1964 г. музеят разполага с 4 хил. музейни предмета, през 1970 г. техният брой нараства на 19 хил., през 1975 г. – 21 хил., през 1980 г. – 27 хил., през 1985 г. – 31 741, през 1989 г. – 32 961, през 1991 г. – 33 829, през 1995 г. – 34 019, през 2000 г. – 34 776, през 2002 г. – 34 990. Вж. Годишни отчети на директора на АЕК “Етър” – Габрово и “Етъра – 40 години”, Габрово, 2004, с. 37 и сл.
194. Станчев, Ст. Цит. съч., с. 12
195. Пак там, с. 13
196. Недков, С. (съставител и редактор) Етнографски сборник “Етър”. т. 2, АЕК “Етър”, Габрово, 1996
197. Етъра 40 години. Габрово, 2004, с. 61
198. Посещаемост на АЕК “Етър”:
български посетители:
1965 г. – 72 хил., 1970 г. – 235 хил., 1975 г. – 353 хил.,
1980 г. – 529 хил., 1984 г. – 523 хил., като 40% от тях са учащи се;
чуждестранни туристи:
1965 г. – 1 000, 1970 г. – 14 хил., 1974 г. – 61 хил.,
1980 г. – 113 хил., 1983 г. – 121 хил., 1984 г. – 125 хил.
Вж. Станчев, Ст. Цит. съч., с. 14
- 199 През следващите години посещаемостта се изменя, както следва:
1) общо посетители:
1986 г. – 467 480, 1987 г. – 425 000, 1988 г. – 392 230, 1989 г. – 376 317,
1990 г. – 299 756, 1991 г. – 59 670, 1992 г. – 90 969, 1993 г. – 104 731, 1994 г.
– 115 877, 1995 г. – 228 000, 1996 г. – 200 000, 1997 г. – 110 500, 1998 г. – 165
866, 1999 г. – 152 000, 2000 г. – 132 128, 2001 г. – 142 022, 2002 г. – 151 144.
Вж. “Етъра – 40 години”, Габрово, 2004, с. 37 и сл.
- 2) от тях чужденци:
1986 г. – 110 790, 1987 г. – 114 800, 1988 г. – 99 462, 1989 г. – 98 746,
1990 г. – 46 074, 1991 г. – 13 836, 1992 г. – 18 336, 1993 г. – 15 795, 1994 г. – 15
000, 1995 г. – 18 776, 1996 г. – 18 000, 1997 г. – 11 466, 1998 г. – 20 313.
199. Вж. Годишни отчети на директора на АЕК “Етър” – Габрово
200. Станчев, Ст. Цит. съч., с. 15
201. Станчева, А. Експониране на технически паметници в музеите на открито и Етъра. В: Етнографски сборник “Етър”, т. 2, Габрово, 1996, с. 67

202. Колева, П. Архитектурно-етнографски комплекс “Етър” – състояние и място в съвременното общество. В: Етнографски сборник “Етър”, т. 2, Габрово, 1996, с. 49

203. Пак там, с. 54

204. Донков, Л. Цит. съч., с. 4

205. Вж. Минков, И. Етнографските музеи под открито небе и Националният етнографски парк-музей в София. В: Етнографски сборник “Етър”, т. 2, Габрово, 1996, с. 31

206. Авторският колектив на НИПК включва: н. с. арх. М. Каразлатева, арх. М. Хаджигеоргиева, арх. Г. Гужгулова и арх. Я. Нейски

207. НДА-НИПК. Проект за Архитектурно-етнографски парк с музейен комплекс в София, машинопис, с. 9

208. Пак там, с. 10

209. Пак там, с. 15

210. Пак там, с. 21

211. Пак там, с. 15

212. Тъй като в разглеждания проект са обособени три варианта в зависимост от територията и броя на обектите, ние се придържаме към първия вариант, който е основен за авторския колектив и не се спираме на останалите, за да не внесем объркване сред читателите. Тук сами ще посочим, че за осъществяването на първия вариант са необходими 70 ха площ, за втория – 59 ха, а за третия – 87 ха. Вж. Пос. Проект – Приложение – баланс на територията

213. НДА-НИПК. Проект за АЕП, Приложение № 6

214. Пак там

215. Пак там, Приложение – Баланс на територията

216. Пак там

217. Пак там, с. 16

218. Пак там

219. Вж. Становище на Етнографския институт и музей (ЕИМ) при БАН пред Етапния технико-икономически съвет на Комитета за култура, относно разработката на “Концепция и генерална схема за Архитектурно-етнографски парк с музейен комплекс в София” – архив на ЕИМ

220. Минков, И. Цит. съч., с. 39